

Emil Heršak
Institut za migracije i narodnosti
Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb

PANOPTIKUM MIGRACIJA - HRVATI, HRVATSKI PROSTOR I EVROPA

SAŽETAK

Rad je zamišljen kao opći pregled migracijske i djelomično etničke prošlosti Hrvata i hrvatskog prostora od najranijih vremena do naših dana. Pojam "hrvatski prostor" nije politički, te obuhvaća i susjedne krajeve izvan političkih granica Hrvatske (poglavito u Bosni i Hercegovini) u kojima stoljećima živi (i) hrvatsko pučanstvo. Bez takvog proširenja vidokruga gotovo je nemoguće tretirati zadanu tematiku. Okvir promatranja *vanjskih* migracijskih kretanja uglavno je ograničen na Evropu, iako rad djelomice dotiče i prekomorsku migraciju. Uz uvod i popis korištene literature, rad je podijeljen na sedam dijelova: "Počeci" (bilješke o nekim prapovijesnim i antičkim migracijskim pojavama na hrvatskom prostoru), "Srednji vijek", "Osmansko razdoblje", "Migracije u doba Austro-Ugarske", "Prvi dio 20. stoljeća", razdoblje "Od drugog svjetskog rata do raspada Jugoslavije" i "Nova kretanja". U dijelu rasprave o srednjem vijeku autor govori, među inim, o raznim teorijama o porijeklu prvobitnih Hrvata. Slijedi pregled primjerâ iz srednjovjekovlja, uključujući neka migracijska iskustva pojedinaca koja se uklapaju i u opći kontekst Evrope tog vremena. Autor smatra da se početak jačeg širenja Vlaha po hrvatskim krajevima u kasnom srednjem vijeku može (djelomično) tumačiti na temelju posljedica haranja "crne smrti" sredinom 14. st. O seobama Vlaha govori se opširnije u dijelu teksta posvećenom osmanskom razdoblju. Od tog vremena, prema autoru, počinje razvitak novoga sociokulturnog sklopa, koji se može nazvati "balkanskim". Uz događaje u doba nadiranja i povlačenja Osmanovaca veže se rasprava o migraciji Hrvata preko Jadrana, u Gradišće i sjevernije zemlje, u Podunavlje, kao i tema o nastanku srpske "prečanske" dijaspore i problematika seoba južnoslavenskih muslimana. Iduća četiri dijela teksta tretiraju migracije Hrvatâ i drugih relevantnih skupina u posebnim i nerijetko mučnim političkim i gospodarskim uvjetima 19. i 20. stoljeća. Rad završava s kratkim komentarom o novoj migracijskoj perspektivi samostalne Hrvatske. Prema mišljenju autora, prevladavanje političkih opterećenja iz prošlosti i povezivanje domovinske s raznim dijelovima iseljene Hrvatske otvara velike izgleda za razvitak. Međutim današnji rat doveo je do golemih kretanja prognanika i izbjeglica, što će zacijelo bitno utjecati na buduću migracijsku sliku u Hrvatskoj i oko nje.

Uvod

Migracije su snažno utjecale na prilike u hrvatskim zemljama. Ovaj naš tekst pokušat će to ilustrirati u dugom vremenskom rasponu, iako zbog širine zadatka moramo ostati samo na pregledu najvažnijih etničkih, sociopolitičkih i gospodarskih obilježja hrvatskih migracija. Ograničili smo se uglavnom na zbivanja na matičnom hrvatskom prostoru i u Evropi.

Dotaknuli smo i prekomorsku migraciju, ali ne dovoljno s obzirom na njezinu važnost. Osim toga, određenje pojma hrvatskog prostora nije isključivo političko, u smislu političkog teritorija Hrvatske. Premda je politički teritorij Hrvatske svakako okosnica hrvatskog područja, hrvatski prostor u smislu prostora koji je etnički i društveno-gospodarski tjesno vezan za Hrvatsku i u kojem stoljećima živi hrvatsko pučanstvo (bilo kao većina, bilo kao relativna manjina) obuhvaća i velik dio Bosne i Hercegovine. Prema tome, nužno moramo proširiti naš pregled na te zemlje, a ponekad i na druge susjedne ili južnije krajeve. No da ne bi bilo nesporazuma, moramo izričito naglasiti da takvo određenje "hrvatskog prostora" nema političke nakane, bez obzira što je i politika uvijek igrala (i još igra!) svoju ulogu u ovom problemu. Napokon, ni pridjev "hrvatski" nije u ovom radu etnički isključiv, jer ćemo govoriti i o seobama etnički nehrvatskih skupina, dakako s gledišta razvitka hrvatske etnije (etnogeneze) i "hrvatskog prostora".

Gdje je moguće dat ćemo procjenu ili statistiku o veličini pojedinih migracijskih tokova. Doduše zna se da u historijskom pregledu isti brojevi nemaju uvijek istu relativnu važnost, budući da se ukupno pučanstvo pojedinih područja mijenja. Zato, kao okvir za brojčane podatke što ćemo ih iznijeti u tekstu, u nedostatku boljih, spominjemo da je Hrvatsko kraljevstvo u 10. st. imalo manje od 500.000 stanovnika (Grafenauer prema izvoru - Klaić 1971: 284), da je Bosanski pašaluk početkom 17. st. imao oko 585.000 stanovnika (Mirković 1968: 146-148), te da je pučanstvo svih hrvatskih zemalja i Bosne i Hercegovine na početku 19. st. iznosilo oko 3.000.000 (v. *ibidem*, 221-222). Na istom području, prvi popis Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca zabilježio je 1921. oko 5.280.000 žitelja (44% pučanstva tadašnje države), a taj je broj (dakako s promjenama granica) narastao na malo više od 9.000.000 do 1981.

Počeci

Od prapovijesti i antičkih vremena preko današnje Hrvatske i susjednih krajeva prelazilo je nekoliko glavnih migracijskih pravaca. S tim u vezi vrijedi istaknuti da Hrvatska drži svojevršno "prvo mjesto" čak i u pogledu prvobitnog nastanjivanja ljudi u Evropi. Naime, nađen je jedan sjekutić prepariran iz koštane breče iz spilje Šandalje kod Pule, koji je zasad najstariji fosilni nalaz pračovjeka (vrste *Homo erectus*) na evropskom tlu (Malez 1986: 27). Jasno, u doba kad je taj čovjek živio, prije nekih 700.000 godina, klimatske prilike i fizički izgled svijeta bio je kud i kamo drukčiji nego danas, no i stotine tisuća godina poslije, u "neandertalskom" razdoblju srednjeg paleolitika, Hrvatska je razmjerno gusto napučena, o čemu govori veliko krapinsko nalazište. Po broju fosila i utvrđenih "pojedinaca", Krapina daleko nadmašuje ostale neandertalske lokalitete u Evropi. O eventualnim migracijskim implikacijama najstarijih ljudskih tragova u Hrvatskoj teško je nešto točnije reći, iako je moguće da su praljudi stigli ovamo iz južnih i jugoistočnih

¹ U prvi podatak ne ulazi stanovništvo Istre, Rijeke i dijela jadranskih otoka, a u drugi ne ulaze popisni rezultati za istočni Srijem i Boku Kotorsku. Inače popisi stanovništva 1991. zabilježili su 4.784.265 žitelja na području Republike Hrvatske i 4.359.983 u Bosni i Hercegovini (bez Kupresa, gdje su srpski pobunjenici spriječili provođenje popisa).

krajeva, odakle su najvjerojatnije stigle i populacije nalik na suvremene ljude, koje su potisnule posljednje evropske neandertalce na početku gornjeg paleolitika, dakle prije 40.000-30.000 godina. Osim toga, već u tom dijelu paleolitika važan je bio i istočni pravac kretanja, od Ukrajine i južne Rusije prema Panoniji i ostaloj Evropi.

Stanje od početka neolitika može se nešto preciznije odrediti. Od tada se prostor između Drave i Jadrana nalazio na križištu nekoliko vrlo važnih migracijskih tokova. Jedan je vodio od egejskog primorja preko vardarsko-moravskog prolaza do Podunavlja, i tako doveo na sjever ne samo nove narode, nego i kulturne tekovine kojih izvore treba tražiti djelomice u Anatoliji i na Bliskom Istoku. Drugi je tok povezivao obje obale Jadrana, dok je treći pristizao s istoka, lomeći se u više pravaca preko otvorene Panonske nizine i dunavskog porječja. Dakako, rijeka Dunav - kako je svojedobno naglasio V. Gordon Childe - bila je inače jedan od magistralnih putova za širenje stanovništva u Evropi (1950). No osim tih glavnih migracijskih smjerova, zbivalo se i "kapilarno" prodiranje duž manjih rijeka, karstnih "polja" i alpsko-dinarskih prijevoja. U cjelini uzevši, dakle, migracijska slika hrvatskih zemalja dugo je bila uvjetovana činjenicom da se ovdje sastaju Sredozemlje, Srednja i Istočna Evropa i utjecaji Orijenta.

Ta je činjenica imala snažan odraz na etnogenezu i sociokulturni život pučanstva. Treba, međutim, reći da je mediteranski utjecaj u načelu tek modificirao postojeće etnosocijalne grupacije, što se vidi, primjerice, u romanizaciji Ilira i Tračana u doba Rimskog carstva.² Iako je migracija u to vrijeme svakako pospješila razmjenu ideja i shvaćanja, do romanizacije Ilirika i drugih rimskih pokrajina na istočnoj strani Jadrana nije došlo toliko zbog masovnog priljeva doseljenika iz Italije, mada je i taj priljev ponegdje (osobito na obalnom pojasu) bio važan, koliko zbog sociokulturnog značaja Rima, koji je moćno djelovao na još uvijek parceliziranu etničku svijest starosjedilaca.

Drukčiji je bio utjecaj srednje i istočne Evrope preko Podunavlja i Panonije. U ovom slučaju upravo je migracija bila ključni činilac etničkih promjena. Srpski geograf i znanstvenik Jovan Cvijić, čiji su zaključci doduše nerijetko bili tendenciozni (v. Žuljić 1991), ipak je točno zaključio da je panonski basen, osobito u vrijeme velikih migracija, služio kao "recipient naroda" (Цвијић 1987: 105). No ako bi novi narodi pošli dalje na jug (eventualno uslijed pritiska sa sjevera), njihov bi se nalét gubio i slijedilo bi drobljenje, trajno naseljavanje i postupno povezivanje sa starosjediocima u unutarnjosti tzv. Balkana. Prema Cvijiću "... u koliko su oni više prodirali na Jug, u toliko se više dešavalo da većina od njih nije odatle mogla da izađe" (1987: 26). A to se zacijelo dogodilo i precima Južnih Slavena, kao i njihovim indoevropskim prethodnicima: Helenima, Ilirima i Tračanima.

² Za raspored i etničku genezu naroda na području bivše Jugoslavije u predrimskim vremenima vidi sažetak Alojza Benca (1987).

Srednji vijek

Seoba Slavena na jug bila je iznimna u odnosu na druge seobe naroda koje su zahvatile nekadašnje rimske pokrajine Evrope u onom dijelu evropske povijesti što ga obično nazivamo srednjim vijekom. Dok su drugi narodi sa sjevera, odnosno iz evroazijske stepe, brzo podlegli asimilaciji, ostavivši samo poneke "anonimne" tragove u mjesnom pučanstvu, Slaveni su uspjeli temeljno preobraziti etničku sliku zemalja između istočnih Alpa, Dunava i jadransko-egejskih obala. *To je bilo iznimno i u općem sklopu srednjovjekovnih seoba.* Naime, dok su Italija, Francuska i Španjolska ostale romanske i nakon invazije "barbara", na prostoru starog Ilirika, koji je dotad bio barem isto toliko romaniziran koliko i ove zemlje, prevagnuo je doseljenički etnokulturni superstrat. Razlog tome treba tražiti u spoju više čimbenika, zacijelo u tzv. Justinijanovoj kugi koja je razredila starosjedioce, u razornom učinku prethodnih hunskih i germanskih invazija koje su uzastopce "brisale" teren pred sobom, te u opsegu i dugotrajnosti slavenske kolonizacije. Doprinos Ćirila i Metoda, tj. podizanje slavenskog govora na razinu civilizacijskoga (kršćansko-liturgijskog) jezika, također je djelovalo na konsolidaciju slavenskog življa u novoosvojenim predjelima. Konačni učinak bila je postupno asimilacija starosjedilaca, premda moramo dodati da su se romanizirani starosjedioci dugo vremena održali u gradovima bizantske Dalmacije, ili u teško pristupačnim planinama, gdje su se poslije razvili Aromuni.³ U ranom srednjovjekovlju Slaveni su nazivali sve te romanske ili romanizirane starosjedioce Vlasima, i tek će se od 12. st. za (dalmatinsko) gradsko pučanstvo pojaviti izraz *Latini*, za razliku od gorskih skupina, koje će se zvati "Crnim Latinima" (*Latini nigri* u Popa Dukljanina), "Crnim Vlasima" - biz. Μαυρόβλαχοι (tal. Morovlachi, Moroblachi, i od 15. st. Morlachi, Morlacci), ili još uvijek samo "Vlasima" (v. Šišić 1990: 275; Skok 1972 II: 292; 1973 III: 607). U ranosrednjovjekovnoj Evropi jedino je anglosaska invazija Britanije imala sličan ishod kao slavenska seoba na jug u pogledu temeljnih etnokulturnih promjena, čak i s vlastitim primjerom "Vlaha", današnjih Velšana.⁴

Po svemu sudeći doseljavanje Slavena trajao je nekoliko pokoljenja: izmjenjivala su se razdoblja polagane agrarne infiltracije s razdobljima žestokih vojnih naleta, kad su se Slaveni povezivali s drugim narodima - možda još s Hunima, a svakako s Avarima. Štoviše, na osnovi lingvističkih pokazatelja o bliskosti južnoslavenskih jezika kako zapadnoslavenskim tako i istočnoslavenskim govorima, može se zaključiti da su Slaveni dolazili iz dva pravca. Jedna skupina - negdje na početku 6. st. n.e, a možda i ranije - prešla je Sudete i Karpatu te ušla najprije na teritorij današnje Češke i Slovačke, a zatim u zapadnu Panoniju i u istočne Alpe.

³ Radi se, naravno, o jezičnoj (i kulturnoj) asimilaciji, a ne o biološko-fizičkoj. Na to su upozorili i ruski istraživači Aleksejev i Bromlej (1968).

⁴ Smatra se da su Slaveni preuzeli naziv "Vlah" od Germana, kod kojih je to bila oznaka za susjedne Kelte, i općenito za "strance" (poglavito Kelte i Rimljane). Anglosaski *wealh* (mnoz. *wealhas*), u značenju "stranac, Britanac, Velšanin, rob" (usp. *wea(l)land* "strana zemlja") (Sweet 1989: 201), dolazi od starogermanskog **walhas* "stranac", vjerojatno prema etnonimu keltskog plemena Volcae ("Vukovi") (usp. Hoad 1987: 537). Istog je porijekla germanski etnonim *waalsch* za romansko pučanstvo u Belgiji (Valonce), te nordijski naziv *valskr* za Gale i Francuze (*ibidem*).

Druga je prodrla iz današnje Ukrajine u srce budućeg slavenskog Juga (Бирнбаум 1987: 25; Grafenauer 1978: 252). Te su se dvije struje susrele na području Hrvatske i Bosne. Međutim, već na početku 7. st. stigao je novi val sa sjevera, koji je prema bizantskom caru Konstantinu VII Porfirogenetu donio na jug prvobitne Hrvate, a navodno i prve Srbe. Porfirogenetova priča o dolasku Hrvata na Jadran poznata je gotovo svakom đaku: došli su iz "Bijeje Hrvatske", pod vodstvom petorice braće (Klukas, Lobelos, Kosences, Muhlo, Hrobatos) i dvije sestre (Tuga i Buga) (DAI gl. XXX; Klaić 1972: 3).⁵

Prvobitni Hrvati imali su, po svoj prilici, posebni karakter u odnosu na slavensko pučanstvo koje je u prethodnim valovima nastanilo hrvatske zemlje. Danas se uglavnom smatra da su bili iranskog porijekla, ili barem imali iranski etnonim (Gluhak 1990: 305-306), a u prošlosti su se nudile različite teze: autohtona (uvjetno rečeno "ilirska"), gotska, turko-bugarska, slavenska (tj. čisto-slavenska) i turko-avarska (ili avarsko-slavenska). Problem je u tome što su u predzoru i u prvim stoljećima ranoga srednjeg vijeka sve spomenute etničke ili supstratne skupine imale vrlo tjesne međusobne dodire. Zapravo lik koji možda najzornije odražava problematiku etnogeneze jest pleter - drevni složeni ukras, koji se znakovito širi u ranom srednjovjekovlju kod mnogih evropskih naroda, i to osobito u Hrvata (ali i u Langobarda, Gota i drugih). Dvije sastavnice hrvatskoga "troprutastog pletera" nisu prijeporne - slavenska (jedino se gluhi čovjeku može oprostiti ako je ne vidi), i autohtona (gotovo nema primjera u povijesti da se doseljenici nisu više-manje miješali sa starosjediocima, ili da nisu preuzeli dio stare kulture kraja u koji su ušli). Tek uz treću sastavnicu, koju možemo mirne duše prozvati prahrvatskom, vežu se sva moguća gotska, turko-bugarska, avarska i dakako iranska tumačenja. Ali ipak se ovdje, kao zajednički nazivnik, uporno provlači upravo iranska nit. Da bi to objasnili, moramo se ponovno vratiti na vrijeme prije i na početku srednjovjekovnih seoba naroda.

Najprije vrijedi upozoriti da - kada mislimo na iransku nit u hrvatskoj etnogenezi - mislimo poglavito na "bliže Irance", nasljednike Skita, dakle na Sarmate, Alane i njima srodne narode koji su na prijelazu iz stare u našu eru naseljavali pojas od Panonije i Dacije, preko donjeg Podunavlja ("male Skitije") i zapadnog dijela evroazijske stepe, sve do

⁵ O doseljavanju Srba nećemo u ovom radu opširno govoriti. Ipak, treba reći da je car pisac tvrdio da su i oni došli iz neke "Bijeje Srbije" na sjeveru, što je možda posljedica brkanja Srba i Hrvata, što će biti tipično i za neke kasnije bizantske pisce (v. Klaić 1991: 30, 35). Međutim, o različitosti Hrvata i Srba u to vrijeme nema sumnje, pa je tako Henrik Birnbaum, primjerice, tvrdio da je kasnija bliskost njihovih jezika (tzv. "hrvatsko-srpski dijasistem") vjerojatno rezultat sekundarnih procesa poslije doseljenja na jug. Isti je autor smatrao da su se preci Srba odvojili od Bugara na putu prema zapadu i jugozapadu, dok su se Proto-Hrvati na svom putu odvojili od Proto-Slovenaca (Birnbaum 1989: 55). Štoviše, prema njemu, moguće je zamisliti i tri različite seobe: predaka Slovenaca i kajkavaca (sic! EH) sa sjevera, Srba i Bugara s juga, i Hrvata (odnosno predaka čakavaca i govornika "jekavske" štokavštine) preko donjeg Dunava. Potisja i Panonije (*ibidem*, 56). No čini nam se da je trebao obrazložiti jezične podudarnosti između čakavštine i hrvatske kajkavštine, kao i akcentualne razlike unutar štokavštine. Osim toga, nije sasvim točno govoriti o seobama predaka Bugara, Srba i Proto-Hrvata kao o slavenskoj migraciji. Pouzdano se zna da se bugarski etnonim najprije odnosio na jednu skupinu mješovitih, ali ipak (pretežito) tursko-govornih plemena na prielomorskoj stepi. Bugari koji su stigli na prostor današnje Bugarske još su govorili svojim jezikom (koji je vjerojatno bio srodan čuvaškom), i još su približno stoljeće i pol zadržali svoje posebne običaje (v. Баскаков 1960: 104, 107; Юхас 1985: 95; Плетнева 1982: 27; Литаврин 1987: 44-46; Kont 1989: 41-42; 54; 312-313; Runciman 1962: 346). Slično tome, općenito se smatra da su i prvi Srbi i Hrvati bili neslavenskog porijekla, iako su najvjerojatnije prihvatili slavenski govor još prije doseljavanja na jug.

Kavkaza, Kaspije i Priaralja. Do kraja 2. st. n.e. Sarmati su prevladavali na zapadu tog golemoga područja, djelomično uz granice Rimskog carstva, dok su Alani tumarili oko Azova i istočno od Dona, vršeci pritisak kako na Sarmate tako na Kavkaz. No još krajem stare ere, vjerojatno su u središnje zakarpatско-dnjestarske krajeve prodrle stanovite ranogermanske i zacijelo keltske skupine (usp. keltski naziv Galicije), te postupno stvarale *mješovitu* etničku zajednicu, koju su antički pisci zvali Bastarnima (Максимов 1990: 16, 27; Wolfram 1988: 43-44), što je vjerojatno u nekoj svezi s izrazom *bastard*, hrv. "kopile" (Vitzler 1951: 56). Zatim, u ranom 3. st. s Baltika i donje Visle stigli su drugi germanski doseljenici - Goti, Gepidi, Heruli i Vandali. Njihova nazočnost na jugu, prvo u Dakiji, i zatim uz Crno more i oko Azova, osvjedočena je u rimskim izvorima najprije između 230-ih i 260-ih, u doba tzv. "skitskih ratova" (v. Wolfram 1988: 44-46; Максимов 1990: 40, 42, 46; Баран et al. 1990: 65-67). Uskoro se pod vodstvom Gota stvorila prostrana mnogoetnička zajednica između Baltika i Crnog mora, koja je, osim Germana, uključivala i pretke Slavena, neke Ugrofince i svakako mnoge Iranca (Wolfram 1988: 86-87; Geary 1988: 63). Izvori izričito navode Slavena i Ante u tom okviru (Jordanes XXVII). Za potonje, čije bi ime na iranskom značilo "krajnji", "pogranični" (Sedov 1989: 76), obično se tvrdi da su nastali iz spoja slavenskih i iranskih skupina. Inače, čini se da je upravo iranski utjecaj bio ključan u stvaranju "gotske države" na Istoku. No Goti su vodili borbe s iranskim Alanima, i time ih vjerojatno oslabili tako da se Alani nisu mogli oduprijeti udaru, koji im je oko 370. zadao jedan drugi narod, koji je upravo izbio na granice Evrope - Huni. A malo poslije toga (oko 375) Huni su slomili i istočne Gote.

Taj slom, odnosno prijelaz jednog dijela Gota na tlo Rimskog carstva 378, ponekad se uzima kao početak razdoblja seoba naroda (v. Šišić 1990: 158; Geary 1988: 23). Za nas je pak bitnije reći da je nakon toga došlo do usporednih kretanja germanskih i iranskih skupina, Gota, Vandala, Sarmata i Alana, po čitavom području zahvaćenom seobama, od Podunavlja do rimske Hispanije i sjeverne Afrike.⁶ No Iranci su se spojili i s Hunima, koji su i njih i druge narode iz pricrnomorske stepe, uključivši dio Gote, "... istaložili [...] u Panoniji i na njezinim obroncima" (Brandt 1981: 9), na samom početku 5. st. (usp. Riché i le Maitre 1989: 56; Phillips 1966: 124). U isto vrijeme, u Priazovlju, iz doseljenih turskih (hunskih) i lokalnih sarmatsko-alanskih skupina, stvorit će se osnova turko-bugarskih plemena (Литаврин 1987: 467; Юхас 1985: 230; Kont 1989: 305).⁷ Kad je sredinom 5. st., propala Atilina država, neka od tih plemena počela su se boriti s drugim narodima za "hunsko nasljeđe" u Panoniji. Bilo je to vrijeme velikih smjena: svrgnuća posljednjeg zapadnorimskog cara (476), uspona Ostrogota u Italiji, Panoniji i Dalmaciji (kraj 5. i početak 6. st.), krvavog gotsko-bizantskog rata (535-553), spuštanja Langobarda preko Podunavlja u Panoniju (546), odakle će ih njihovi "saveznici", tek pristigli Avari, potisnuti u Italiju (568). To je također i doba prvih sigurnih

⁶ U jednoj poslanici iz 396. sv. Jeronim opisuje kako se to navodno zbivalo u jugoistočnoj Evropi: "Dvadeset je godina, i više, da se od Carigrada do Julijskih planina, svaki dan proliva rimska krv. Got, Sarmat, Kvad, Alan, Huni, Vandali, Markomani pustoše, osvajaju, pljačkaju Skitiju, Traciju, Macedoniju, Dardaniju, Daciju, Tesaliju, Ahaju, Epir, Dalmaciju i svu Panoniju." (1990: 139-140). Inače, zanimljivo je primjetiti da je međuodnos Germana i Iranaca, ostavio izričit trag u imenu današnje Katalonije, od spoja Goth + Alania (v. Gluhak 1990: 98).

⁷ Conte navodi da je bugarski etnonim nastao na temelju staroturskog oblika *bulgha* "miješati" (Kont 1989: 305).

seoba Slavena na zapad i na jug. Iranska plemena nisu tada više u prvom planu povijesnih zbivanja, ali nema sumnje da su Avari povelili s istoka nove sarmatsko-alanske ostatke, kao što su doveli u Panoniju i dio stepskih Bugara (Литаврин 1987: 38; Ковачевић 1977: 146), čiji su vođe nerijetko nosili upravo iranska imena (Kont 1989; 309). Osim toga, u zemljama koje su nekad pripadale Bastarnama živjeli su Anti - sve do 602, kad su ih napokon razbili Avari, a prema arheološkim nalazima, Sarmati su se zadržali u dijelu Panonije za sve vrijeme avarske nadvlasti.⁸ Kraj tzv. Prvog avarskog kaganata bit će povezan s ustankom češko-moravskih Slavena pod vodstvom Sama (623-658), s porazom avarske vojske pred Carigradom (626), s pobunom Bugara protiv Avara 630-ih u Panoniji kao i u pricrnomorskoj stepi (v. Гумилев 1967: 202-203; Литаврин 1987: 38-39), i zacijelo - s dolaskom Hrvata na jug. S tim u vezi spomenimo da se ime vođe stepskih Bugara, osnivača Velike Bugarske u pricrnomorju - Kubrata (umro oko 642), ponekad javlja u obliku Kroat, a jedan od njegovih pet sinova - Asparuh, koji je oko 679. doveo Bugare na Dunav, nosio je čisto iransko ime.⁹

Iz svega rečega proizlazi da se "iranska nit" uporno pojavljuje s bilo koje strane razmotrimo zbivanja na istoku i jugoistoku Evrope, sve do pretpostavljenog dolaska Hrvata na jug. I doista, glavnina povjesničara prihvatila je kao *prvi vjerojatni trag* hrvatskog etnonima dva grčka grobna natpisa iz Tanaisa na ušću Dona, u kojima se kaže da je u vrijeme Tiberija Julija Sauromata (175-211 n.e.) neki Χορόαθος, odnosno Хороѳαθος bio arhont Tanaisa (Gluhak 1990: 95-96). Prema tome, trebalo bi potražiti narod iz kojega je potekao spomenuti arhont negdje u okolici donjeg Dona i Priazovlja. A taj su kraj u to vrijeme naseljavali Iranci - Sarmati i Alani. Germani još nisu stigli do Crnog mora, kao ni turski prethodnici Huna. Što se tiče značenja imena "Horouat", nekad se tumačilo da bi to moglo biti "sunčev put", ili onaj "koji ima svojih privrženih prijatelja" (Šišić 1990: 238), ali to bi vrijedilo prije svega ako se radilo samo o osobnom imenu. U slučaju etnonima, moguća su tumačenja "pastir" ili "prijatelj" (prema Vasmeru), pa i neki drugi stariji pokušaji (v. Gluhak 1990: 294-297; Skok 1971: 691-692). Ipak čini se da je najbolje rješenje ponudio Oleg Trubačev, od iranskog pridjeva * *har-va(n)t-* "ženski, u kojega su žene" (Gluhak 1990: 301).¹⁰ Naime, u pogrebnom obredu i možda u svojim običajima sarmatska plemena imala su snažno izražene matrijarhalne crte (Троицкая 1987: 59), pa se zato ne treba čuditi zašto je "otac historije" Herodot, opisao nastanak naroda "Sauromatae" kao posljedica

⁸ Primjerice, sarmatska nekropola kod Bačkog Petrovog Sela kontinuirano sve do 7-8. st. (Ковачевић 1977:31).

⁹ Još je potkraj 19. st. engleski bizantolog Bury ukazao na sličnost Kubratova, odnosno Kroatova imena s imenom Hrobata, jednog od braće koji je prema Porfirogenetu predvodio Hrvate na jug, a budući da su i Bugari imali predaju o petorici braće (Kubratovih sinova, uključivši Asparuha - EH), Bury je zaključio "... da jedva smijemo oklijevati a da ne uzmemo, da je Kroat i Hrobat isti predhistorijski heros hunskega naroda..." (v. Šišić 1990: 250). Šišić je doduše odbacio tu tezu (*ibidem*), mada je uredno naveo sve zabilježene oblike Kubratova imena - Κοῦβρατος, Κοβρατος, Крoвѣтoс, Коῦβeр, Crobatus, Chudbadr, Chubraat, Quetrades, Коуp'тѣ (Šišić 1990: 271). Što se tiče Asparuha, malo može biti sumnje da je njegovo ime došlo od iranskog korijena *asp-* "konj", kao i alansko ime Aspar, i romanizirane odnosno helenizirane oblike Aspidius, Aspades, Aspidas (Bachrach 1973: 98). I jedan moćni Alan koji je bio glavni vojskovođa Istočnorimskog carstva 430-440-ih zvao se upravo Aspar (*ibidem*, 43).

¹⁰ Slažemo se, dakle, s Alemkom Gluhakom da je ovo tumačenje dosad najuvjerljivije (1990: 298).

miješanja izgubljenih Amazonki i skitskih mladića (Herodotus 1986: 306-309). A u taj sklop, po svoj prilici, treba smjestiti nastanak prvih Hrvata.¹¹

Ostaje problem kako dovesti prvobitne Hrvate s Dona na Jadran. Neki ukazuju na jedno od germanskih imena za Karpatе - *Harvaðaffjöll*, što tobože znači da su se Hrvati najprije preselili na ovo evropsko gorje, koje su okolni germanski narodi zatim nazvali po njima. Seoba s Dona mogla bi se povezati s poremećajima nakon dolaska Gota u pricrnomorju, kao i s hunskom najezdom, koja je možda potisnula Hrvate na zapad. Zatim je uslijedila i avarska provala, koja ih je opet potisnula prema rubnim zemljama: u zakarpatsku južnu Poljsku i Karantaniju (oko gornje Mure). Nije isključeno da su se prvobitni Hrvati već poslavenili, pa bi ih trebalo uvrstiti u antsku slavensko-iransku skupinu, koju su Avari razbili 602. i tako zapravo omogućili da se uskoro ponovno pojavi hrvatsko ime, i to dva desetljeća poslije, kad su navodno na poziv cara Heraklija stigli u današnju Hrvatsku i obraćunali se s Avarima. No u ovakvoj logičnoj rekonstrukciji ima i problema, jer se ne može točno vremenski odrediti kad se Hrvati javljaju u južnoj Poljskoj, ili recima u "Bijeloj Hrvatskoj", odnosno nije lako utvrditi jesu li tragovi hrvatskog imena u tome i u susjednim dijelovima Evrope (primjerice u Češkoj) ranijeg ili starijeg datuma od onih na jugu. Jedino se čini da su hrvatski toponimi na području Karantanije starijeg porijekla. Trebalo bi dakle pronaći barem neki podatak koji bi mogao potvrditi da su Hrvati živjeli negdje sjeverno od današnje Hrvatske malo prije ili u vrijeme dolaska Avara u Panoniju. Autor ovog teksta naišao je samo na jedan podatak koji bi mogao biti zanimljiv. Naime, pisac langobardske povijesti, Pavao Đakon (8. st.), navodi da su se Langobardi, na svom putu iz pribaltičkih zemalja u Panoniju, sukobili pri prijelazu neke rijeke - s Amazonima! To nas opet vraća na iransku nit.¹²

Iz svega ovoga ne treba ipak izvući zaključak da su današnji Hrvati zapravo Iranci - a ne i nešto (ili mnogo) drugo. Nema nikakve sumnje da su po jeziku, kao i po najvećem dijelu svoga kulturnog nasljeđa Slaveni, i da je izravna veza današnjih Hrvata s prvobitnim Hrvatima poprilično tanka. Istina - i ime je vrlo važno! Pod hrvatskim imenom stvarao se hrvatski narod, što nije nebitno. Dakako! Ali znamo da i današnji Francuzi nose preinačen etnonim jednoga germanskog plemena (ili plemenske zajednice), a da gotovo nikome ne pada na pamet da ih zbog toga proglasi Germanima! Što opet ne znači da germanski Franci nisu igrali bitnu ulogu u nastanku Francuza i Francuske.

¹¹ Nismo ušli u dublje traženje porijekla Hrvata, sve do drevne zemlje Harahvati u dijelu današnjeg Afganistana (6. st. prije n.e.), jer nam se čini da to doista nateže mogućnosti etnogeneze. Međutim o tome v. članak Mate Marčinka (1992).

¹² O susretu Langobarda s Amazonima v. *Pauli Historia Langobardorum*, I: 15. Treba dodati da je odmah nakon te amazonske epizode Pavao Đakon opisao sukobe Langobarda s Bugarima (I: 16-17), a već smo spomenuli zanimljivo ime njihova vođe Kubrata. No kasniji srednjovjekovni povjesničari, poput splitskog arhidakona Tome i Popa Dukljanina, neće poistovjećivati Hrvate ni s Irancima (koji su dotad već bili zaboravljeni), ni s Bugarima (koji su već tada živjeli u njihovu susjedstvu), nego sa starosjediocima (kod Tome) ili s Gotima, što je bilo jedno od oslonaca za sve "gotske teorije" do naših dana. Međutim "gotizam" se u srednjem vijeku javljao diljem Evrope. Prema zaključku ruske povjesničarke O.N. Akimove, bio je to ideološki pokušaj, jer je odjednom postalo poželjno pozivati se na porijeklo od moćnih ratnika koji su slomili "... u grijehe zapalo Rimsko carstvo" (Hayмов 1988: 30-33). U tom smislu, ne možemo isključiti mogućnost da su sami Hrvati, odnosno hrvatski narodni vladari, prvi lansirali "gotsku tezu" kao svojevrсни državotvorni mit, baš kao što su drevni Rimljani, Franci i Britanci predstavljaju sebe kao potomke Trojanaca.

Po svoj prilici, dakle, može se zaključiti da su izvorni Hrvati, kao i Porfirogenetovi Srbi, bili razmjerno mala skupina koja je uspjela nametnuti svoju vlast, i ime, slavenskom življu iz ranijeg migracijskog vala. Dakako, u prostorima između političkih središta srednjovjekovne hrvatske, odnosno srpske država, oblikovale su se manje samostalne ili polusamostalne političke jedinice: Neretljanska oblast između rijeke Cetine i Neretve, kneževine Zahumlje i Travunja u Hercegovini, Bosna, te Duklja na prostoru današnje Crne Gore. Neke od ovih jedinica poslije su ušle u sastav hrvatske ili srpske države, što je utjecalo na daljnje etničke procese. Osim toga nakon velikog raskola 1054. vjerske suprotnosti između hrvatskoga (zapadnokršćanskog) i srpskoga (istočnokršćanskog) kruga pospješe su etničku diferencijaciju. No posljedice razdvajanja Crkava postat će ključne tek od početka 13. st., kad je osnivač srpske nacionalne crkve, Rastislav Nemanjić, poznatiji u Srba kao sv. Sava, definitivno okrenuo svoj narod prema istočnokršćanskoj tradiciji. Prije toga, stanje je bilo mnogo fluidnije. I doista, treba imati na umu da je potkraj 10. st. Držislav, prvi kralj hrvatski o čijem ustoličenju postoje pisani dokazi, primio svoju krunu iz Carigrada, dok je dva stoljeća poslije prvi ustoličen srpski kralj, Stefan "Prvovjenčani", zatražio i dobio krunu od rimskog pape.

Srednjovjekovna Hrvatska i susjedne južnoslavenske države nastale su na prostoru koji je imao obilježje kontaktne zone, sa svim pozitivnim i negativnim značajkama takva položaja. Dakako u pozitivnom smislu mogli bismo reći da je upravo hrvatska kultura najduže očuvala neke tekovine koje su nastale u tom spletu. Sv. Donat u Zadru i starohrvatske crkvice diljem jadranske obale, glagoljica (i poslije bosančica), uporaba narodnog jezika u liturgiji - sve su to bitni oslonci na kojima se gradio i širio hrvatski etnički identitet, a koji svjedoče o vremenu prije raskola, kad su se u zemljama između Drave i Jadrana raznoliki utjecaji spajali u komplementarne cjeline, bez žestine i bez destruktivnosti koja će postati sve jača u drugom dijelu srednjeg vijeka, a čiji je možda najzorniji primjer rušenje Zadra što učiniše zapadni križari 1201. Međutim, i u prijašnjim stoljećima vanjske sile - Bizantsko i Franačko carstvo, Ugarsko kraljevstvo, pa zatim Mlečani, Saraceni i južnotalijanski Normani - utjecali su na prilike u Hrvatskoj, potaknuvši ponekad i migracijska kretanja.

Bizant je, primjerice, preseljavao skupine Slavena, jednim dijelom iz današnjih hrvatskih krajeve, u svoje azijske i talijanske posjede. Znamo, također, da su u vojnom savezu s Bizantom u 7. i 9. st. Neretljani napali neprijatelje Carigrada, južnotalijanske Langobarde. U međuvremenu franački upravitelji naseljavali su Slavene na pusta zemljišta u Istri. Rižanski placit, napisan oko 800, potvrđuje da to baš nije bilo po volji istarskih gradovi, koji su optuživali franačkog vojvodu Ivana, jer Slaveni navodno "... oru našu zemlju i naše šikarje, kose naše livade, pasu na našim pasištima i za te zemlje plaćaju najamninu Ivanu." (Klaić 1972: 11). Zatim 926. Zahumljani Mihajla Viševića zaposjeli su grad Sipont u sjevernoj Apuliji (današnju Manfredoniju), što je označilo početak većeg prodora slavenskog življa na Garganski poluotok. Bizant je na tom području prepustio vlast doseljenim slavenskim županima, zacijelo radi obrane od langobarskog vojvodstva Beneventa (Heršak 1987).

Inače u 9-10. st. Evropa se branila od jakih napada Saracena, Vikinga i naposljetku Mađara. Ti su napadi, prema općem mišljenju povjesničara, poticali decentralizaciju obrane i političke vlasti, i time djelovali na izgradnju tzv. "feudalnog" poretka, ponajprije na franačkom Zapadu. I hrvatski su vladari djelomično sudjelovali u tim borbama, a u isto vrijeme znamo da su se postupno osamostaljivali kako od Franaka tako i od Bizanta. Država koja je nastala u tim okolnostima postala je privlačno odredište za strance i izbjeglice sa zapada i istoka, od kojih su neki zauzeli visoke položaje na vladarskim dvorovima i u crkvenoj organizaciji srednjovjekovne Hrvatske.

Prema nekim pokazateljima, moguće je da se jedna skupina posljednjih panonskih Avara sklonila u središnjim hrvatskim zemljama (oko Knina) negdje na početku 9. st. Upravo na njih bi se mogla odnositi Porfirogenetova vijest da u Hrvatskoj ima potomaka Avara koji se fizički razlikuju od ostalog pučanstva, tj. "vidi im se da su Avari" (DAI gl. XXX; Klaić 1972: 4).¹³ Od sredine istoga stoljeća, očuvane listine i zapisi u kamenu govore o drugim nastanjenim strancima u Hrvatskoj. Neka njihova imena (Gumpert, Theodebert, Odolbert, Gisilbert, Aldefred, i dr.) upućuju na franačko ili langobardsko porijeklo (Goldstein 1990: 168; Šišić 1990: 392-394). Poznat je i boravak prognanoga saskog redovnika Gottschalka na Trpimirovu dvora između 846. i 848. (Klaić 1972: 19-20; v. Franzen 1988: 135; Goldstein 1990: 168). Na prijelazu iz 9. u 10. st., u Hrvatsku će se prema opisu Porfirogeneta skloniti i mnogi srpski kneževi, pa i obični ljudi, bježeći od političkih sukoba između tadašnjih probugarskih i probizantskih pristalica u Srbiji (DAI gl. XXXII; Јиречек 1990: 111). Posljednji među njima bio je knez Zaharije, koji je utekao od Simeona Bugarskog u vrijeme kralja Tomislava. U Porfirogenetovu radu možemo naići i na zanimljivu priču o čudotvorcu Martinu, koji je za vladavine Trpimira II (928-935) stigao u Hrvatsku "iz Franačke koja je između Hrvatske i Mletaka" (vjerojatno iz Furlanije), te navodno učinio mnogo čuda po Hrvatskoj i izmolio za Hrvate molitvu da uvijek žive u miru sa svojim kršćanskim susjedima i da ih ne napadnu (DAI gl. XXXI; Šišić 1990: 431-434; Goldstein 1990: 169). Primjeri lutajućih čudotvoraca tipični su za sav rani srednji vijek, pa nam priča o Martinu, kao i boravak Gottschalka, potvrđuje da je Hrvatska tada bila uključena u opća evropska strujanja. Štoviše potkraj 10. st. postoji mogućnost i neke "ruske veze", možda s nekom migracijskom pozadinom. Naime, imena ljudi u srednjem vijeku nisu slučajna, pa u tom smislu odluka kralja Držislava da dade jednome svom sinu ime Svetoslav, koje je nosio Držislavov suvremenik ruski knez Svjatoslav stariji, ne može biti slučajna, pogotovu jer se to ime javlja prvi put ne samo u Hrvatskoj nego i u Rusiji. Napokon, među važnijim strancima koji su stigli u Trpimirovićevu Hrvatsku treba još spomenuti "došljaka" (*adventa* prema Tomi Arhidakonu) po imenu Ulfas ("Vuk"). Njemu se obično pripisuje ključna uloga u buđenju glagoljaškog otpora protiv latinskog svećenstva u Dalmaciji, zbog čega je Šišić smatrao da je zapravo bio domaći čovjek, a ne stranac, što ipak ne mora biti točno (v. Šišić 1990: 511-514; usp. Klaić 1990: 114-115).

¹³ Isticanje različitog fizičkog izgleda Avara u Hrvatskoj upućuje na zaključak da se radi o Avarima iz tzv. "drugog kaganata" (poslije 660-ih), među kojima je mongoloidna primjesa bila izražena, a ne o Avarima iz doba doseljavanja Hrvata na Jadran, koji su imali pretežito evropoidni izgled. S time u vezi, Jovan Kovačević smatrao je da je jedan od klanova pokrštenog avarskog poglavara Teodora možda pronašao utočište u Hrvatskoj, kad su se poslije 805, pred pritiskom Slavena, ovi klanovi počeli širiti iz međurječja Tise i Dunava (1977: 94-95).

Obratni primjeri, tj. kretanja Hrvata po stranim zemljama, dosta su oskudni u doba narodnih vladara - ali ih ipak ima nekoliko. Najprije treba spomenuti pismo koje je papa Ivan VIII uputio Domagoju oko 874. Saznavši da je hrvatski knez otkrio jednu urotu i dao pogubiti urotnike, papa ga u tom pismu moli da ubuduće "one koji bi mu radili o glavi", ne kazni smrću nego progonstvom: *non mortis, sed temporalis exilii eos religacione castiga...* (Šišić 1990: 354-355; Klaić 1972: 26). Ne znamo koliko je Domagoj poslušao papinu molbu, ali sudeći prema daljnjim zbivanjima neki su Hrvati zacijelo iskusili političko progonstvo. Osim toga, bilo je i slučajeva političkog zatočeništva. Tako je godine 1000, nakon napada mletačkog dužda Petra Orseola, dvanaestogodišnji hrvatski kraljević Stjepan bio odveden kao talac u Mletke, gdje je odrastao, oženio se i gdje mu se najvjerojatnije rodio sin, Petar Krešimir IV. U međuvremenu, jedna vijest kaže da je 1024. bizantski namjesnik u južnoj Italiji (katepan Langobardije) doplovio do hrvatske obale, zarobio "ženu Krešimira" (vjerojatno Krešimira III) i odveo je najprije u Bari i zatim u Carigrad (Šišić 1990: 483). Slijedio je progon roda Orseola iz Mletaka (1026) i povratak Stjepana u Hrvatsku. Prema drugoj verziji, Stjepan i budući hrvatski kralj Zvonimir sklonili su se zajednom s Orseolima na bizantskom, odnosno na ugarskom dvoru, gdje se Zvonimir povezao s Arpadovićima (v. Klaić 1990: 97, 117). Ukoliko bi to bilo točno, onda bismo mogli usporediti Zvonimirov boravak u Ugarskoj i posljedice koje je to osobno "migracijsko iskustvo" imalo na hrvatsku povijest nakon njegove smrti, s posljedicama koje je na englesku povijest imao boravak jednog drugog prognanika, mladog Eduarda Ispovjednika, na normanskom dvoru. I Hrvatska je inače imala dodire s Normanima, ali s onim njihovim ogrankom koji se bio nastanio u južnoj Italiji, i koji je zatim ušao u savez s rimskim papom. U tom kontekstu izvori navode da je u studenom 1075. normanski vođa Amiko oteo nekoga hrvatskog kralja (Klaić 1972: 66). Nije jasno koji je hrvatski kralj tada završio u normanskim rukama. Šišić je predlagao da je to bio neretljanski župan Slavac, te da su ga Normani možda odveli u Apuliju (1990: 549-550), no historiografija je danas sklonija prihvatiti rješenje Nade Klaić, tj. da se radilo o Zvonimiru, koji se nakon prisilnog boravka u normanskom zatočeništvu vratio u Hrvatsku kao papinski vazal (1990: 119).

Iako nam izvori iz vremena narodnih vladara, kako vidimo, nude neke zanimljive, ali više-manje tek okvirne primjere s užeg područja Hrvatske i Dalmacije (između Gvozda i Jadrana), slična migracijska građa s područja sjeverne Hrvatske (tadašnje Slavonije) mnogo je rjeđa. Dakako, znamo da je još početkom 9. st. Ljudevit Posavski pozvao u svoju zemlju strane obrtnike i zidare (*artifices et murarii*) (Goldstein 1990: 162), a Ljudevitozov bijeg u južne hrvatske krajeve (822) zacijelo nije bio osamljen slučaj nakon sloma protufranačkog ustanka. Doduše, prema franačkim analima, Ljudevit je ubio mjesnog kneza i uzeo mu zemlju, te je već iduće godine i on bio prijevarom ubijen, vjerojatno po franačkom nalogu (v. Klaić 1972: 18; Klaić 1990: 51; Šišić 1990: 315- 316). Slično Ljudevitu, posavski knez Ratimir (839), tada bugarski vazal, morao je nakon obnove franačke nadvlasti utoći iz svoje vladavine (Šišić 1990: 324). Zatim u drugom dijelu 9. st. možda je na dijelu ovog prostora boravio i sv. Metod, koga je papa postavio za panonskog biskupa 867 (sa sjedištem u Sirmiju). Međutim, otada pa sve do osnutka zagrebačke biskupije, vrlo je teško otkriti što se zapravo zbivalo u sjevernoj Hrvatskoj. Može se jedino

pretpostaviti da su nakon doseljenja Mađara u Panoniju, nastale i prve mađarske naseobine u istočnoj Slavenije, premda je i to područje već bilo naseljeno Slavenima, dok je gotovo sigurno da je veći dio zemlje između Drave i Gvozda pripadao hrvatsko-dalmatinskom kraljevstvu, barem u vrijeme najjačih hrvatskih kraljeva. Nakon smrti Zvonimira, ta će se situacija promijeniti. Ladislav Arpadović tada zauzima Slavoniju (koja približno u to vrijeme dobiva svoje povijesno ime). Smatra se da je odmah počeo dijeliti slavonsku zemlju svojim velikašima (Klaić 1990: 151), dakle strancima, mada je među njima moglo biti i domaćih ljudi. Godine 1094. osnovao je u Zagrebu biskupiju na čelo koje je doveo češkog benediktinca, imenom Duh (Ducl) (Klaić 1972: 83; Dabinović 1990: 553; Šišić 1990: 616). U grad su zatim stigli francuski benediktinci, donoseći prve crkvene knjige.

Ne znamo koliko migracijski podaci vladara i iznimnih osoba spomenutih u povijesnim spisima odražavaju kretanja koja su bila tipična i za ostalo pučanstvo, iako je logično zaključiti da su se barem neki obični ljudi također selili, s različitim razloga, najčešće unutar opće sheme povezanosti između Hrvatske i susjednih zemalja, ali i dalje. Struktura srednjovjekovnog svijeta, osobito ranosrednjovjekovnog svijeta zapravo je pogodovala kretanju. Poput seobe francuskih benediktinaca u Zagreb, svećenici, redovnici i vjerovjesnici kretali su se od jednog kraja Evrope do drugog. Ali to nije bilo sve. Gustoća pučanstva dugo je vremena bila niska, pa su kneževi i mjesni moćnici rado pozivali darovite strance u svoje zemlje, pa i obične seljake, da bi učvrstili vlastite položaje, dok su sa svoje strane, u svijetu mnogih zemaljskih vladara, eventualno ugroženi pojedinci lako mogli pronaći nove zaštitnike koji bi im osigurali veće slobodine. To će se stanje početi mijenati tek nakon prijelaza u drugi dio srednjeg vijek, kad će porast pučanstva u čitavoj Evropi na stanovit način obezvrijediti značaj ljudi. S jedne strane pravna sloboda, pa i sloboda kretanja, sve će se više sužavati na plemstvo, ili na ljude čija su zanimanja još bila osobito važna višim slojevima, dok će, s druge strane, niži slojevi upadati u nepokretnost kmetskoga i drugih podčinjenih položaja. Istina, postojala je i protuteža, jer je od drugog dijela srednjeg vijeka, svu Evropu, pa tako i Hrvatsku, zahvatio proces tzv. "velikog krčenja" i osnivanja novih gradova i sela u kojima su kolonisti, po raznim kolonijalnim pravima, uživali posebne povlastice, među kojima se ubrajalo i pravo slobodnog preseljenja.

Do početka "velikog krčenja" najveći dio Evrope, uključivši hrvatske zemlje, bio je pokriven gustim šumama. Takav je krajolik zacijelo otežavao komunikacije, ali je bujnost svenazočne prirode imala i velik društveni značaj. Divlje i neobrađene površine poticale su mnoštvo šumsko-pastirskih djelatnosti: uzgoj svinja u hrasticima, veliki i mali lov, ribolov, sječa drva, skupljanje hranjivih plodova (o tome v. Montanari 1984: 110-112, 137, 177; Fumagalli 1984: 133-134; Riché 1989: 201-202; Banniard 1986: 83; le Goff 1978: 130; Bloch 1958: 95). Možda je najvažnije da su u trenucima gladi, zahvaljujući izdašnosti te prirode, ljudi razmjerno lako pronalazili alternativne izvore hrane, pa su opisi gladovanja općenito manje potresni u prvom dijelu srednjeg vijeka nego u idućem razdoblju (v. Montanari 1984: 137, 191-196). No iz danas još ne sasvim razjašnjenih razloga, od 11. st. (kako smo već naznačili) evropsko je pučanstvo počelo naglo rasti, i svuda u Evropi sela i agrarna zemljišta proširila su se na račun šumskih i drugih neobrađenih prostora. Premda je demografski polet vjerojatno počeo još prije u slavenskim zemljama i općenito na istoku Evrope - što je u

hrvatskim krajevima, prema jednom mišljenju, povezano s jačim "spustom" Slavena prema Istri i obalnom pojasu (Goldstein 1990: 176-177), udarne snage krčenja i kolonizacije krenule su s evropskog Zapada, jer je upravo ondje odnos između rastućeg pučanstva i raspoloživih resursa brže stigao do kritičnih granica. Istovremeno, zapadna Evropa doživjela je još jednu bitnu promjenu. Pokušaji da se ublaži sve veće nasilje, prije svega ideja tzv. "božjeg primirja" unutar "kršćanske zajednice" koju su crkveni djelatnici širili od kraja 10. st. i tijekom 11. st., našli su izlaz u prebacivanju napetosti prema vanjskom, nekršćanskom svijetu - u osvajanju muslimanske Španjolske i Sicilije, i zatim u kržarskim ratovima, koji su se uskoro okrenuli i prema slavenskim zemljama. A u pozadini tog naleta, kretali su se kolonisti: mladi sinovi plemićkih obitelji, siromašni seljaci, obrtnici, rudari i drugi. Njihova etnička struktura bila je različita, ali u istočnoevropskim zemljama doseljenja prednjačili su ljudi njemačkog govora.

U 12. i 13. st. pretežito njemačka kolonizacija zahvatila je gotovo sve zemlje od Baltika do Jadrana i Karpata, uza zdušnu podršku već doseljenih stranih plemića i nekih crkvenih krugova (koji su u njoj vidjeli borbu protiv pogana i šizmatika), ali također zahvaljujući pozivima koji su poneki slavenski i ugarski vladari upućivali kolonistima. Konačni učinak tog pokreta bilo je pomicanje etničke granice Nijemaca duboko u slavensko područje, nestanak polapskih Slavena i Obodrita (u istočnom dijelu današnje Njemačke), te postupno buđenje otpora, prije svega u redovima poljskoga i češkog plemstva (v. Наумов 1988; Литаврин, Иванов 1989), što će napokon dovesti do zaustavljanja njemačke "težnje prema istoku" (*Drang nach Osten*) u boju kod Tannenberga 1410. U međuvremenu, doseljenici su sudjelovali u osnutku ili u preuređenju mnogih gradova u zemljama kolonizacije, i to najčešće prema uzorima preuzetim iz njemačkih sredina.

Nicanje gradova bilo je zapravo glavno obilježje strane kolonizacije također u Hrvatskoj, točnije u srednjovjekovnoj Slavonije. Međutim, zahvaljujući osobitom političko-kulturnom položaju hrvatskog prostora, te ravnoteži vanjskih utjecaja, ovdje nije nikada došlo do tako jakoga njemačkog prodora kao u Češkoj, Poljskoj i Sloveniji. Primjerice, 1198, kad je zagrebački biskup Dominik primio od kralja posebne povlastice, u gradu se, osim "Slavena", spominju samo "Latini" i "Ugri" (Klaić 1972: 105). Približno u isto vrijeme vlastelin Vratislav Aka (Vratislav de Zagabria 1198-1217), koji je prema nekim tumačenjima bio mađarskog porijekla, počeo je naseljavati kolone na svojim imanjima u sjeverozapadnoj Hrvatskoj (Klaić 1990: 254-255; Šidak 1941: 31) Bitna je bila i djelatnost stranih viteških i monaških redova. Još je Bela III (1172-1196) darovao templarima grad Senj i Sv. Juraj u hrvatskom primorju, a 1209, na početku vladavine Andrije II (1205-1235), prvi spomenuti bosanski ban, slavonski velikaš Borić, poklonio je templarima mjesto Zdelja u Slavoniji (Šanjek 1988: 195-196; Klaić 1990: 320). Hrvatsko-ugarski kralj Andrija II poklanjao je posjede i ivanovcima, templarima je poklonio još i Gacku (1219) (Klaić 1990: 289), a inače je zaštićivao sve strane (i domaće!) koloniste-tzv. "goste" (*hospites*). Na temelju jedne njegove privilegije (koje prva verzija također datira iz 1209), znamo da su Nijemci (odnosno "Teutonci") bili najbrojnija strana skupina u Varaždinu na početku 13. st. (Klaić 1990: 259; Klaić 1972: 112-113). Godine 1211 kralj je izdao darovnicu cistercijskim redovnicima u Topuskom, u kojoj je opatu potvrđeno pravo da primi na svoje posjede strane i domaće

koloniste (Klaić 1990: 250, 253-254). U istoj godini (1211) Andrija je pozvao njemačke koloniste, odnosno vitezove Njemačkog reda u hrvatsko-ugarsku državu. Usmjerio ih je u Sedmogradsku, u nadi da će ojačati obranu protiv turskih stepnjaka (poglavito Kumana), ali kad su "Teutonci" počeli gomilati veleposjede protjerao ih je iz kraljevstva (1224. ili 1225), i njihova se daljnja povijest veže uz osvajanja u pruskim i drugim zemljama uz Baltik (Haverkamp 1988: 19-20; Brandt 1981: 66). U hrvatskim zemljama podizanje gradova nastavilo se, uz dotok novih skupina "gostiju", pa će tako, sve do mongolsko-tatarske provale, kraljevske povelje dobiti Perna (1225), Virovitica (1234), Petrinja (1240) i Samobor (oko 1240).

Tatarsko-mongolska provala uvelike je utjecala na daljnja zbivanja. Godine 1223 (dakle, još za života Džingis-kana) Mongoli su se pojavili na istočnoj granici Evrope i porazili rusku i kumansku (polovačku) vojsku na rijeci Kalki. U idućim desetljećima slijedilo je podređivanje Kumana i Rusije (do pada Kijeva 1240). Sa svoje strane, novi hrvatsko-ugarski kralj Bela IV (1235-1270) dopustio je 1238. da se oko 200.000 kumanskih izbjeglica naseli u Ugarskoj (pod uvjetom da prijeđu na katoličanstvo), što je izazvalo prosvjed Batu-kana, poglavara Zlatne Horde, najzapadnije mongolske države. Najveći dio tih Kumana naselio se između Tise i Dunava, sjeverno od Bačke (i izvan hrvatskih zemalja!), u kraju koji je po njima dobio ime "Kumanija" (mađarski Kunság), odnosno "Mala Kumanija" (Kis Kunság). Tri godine poslije, mongolsko-tatarska sila napala je Ugarsku, Hrvatsku i Poljsku, te nanijela hrvatsko-ugarskoj vojsci golem poraz u boju na rijeci Šajo 11. travnja 1241. (Mongoli su tom prilikom, navodno prvi put u evropskoj povijesti, koristili vatreno oružje.) U potjeri za Belom IV, napadačka vojska, pod vodstvom Kadana, prešla je Dravu i opustošila hrvatske zemlje sve do Jadrana. Kralj se pred protjerom najprije sklonio u Zagrebu, i naposljice na otočiću kod Trogira. Zagreb je u tom naletu bio opljačkan i spaljen. Vijest da je u srednjoj Aziji umro veliki kan Ögödei zaustavila je prodor.

Može se samo nagađati koliko je ljudi u hrvatskim zemljama moralo napustiti svoje domove u vrijeme tatarsko-mongolske provale. Stradanje su bila golema. Prema jednoj procjeni ukupno pučanstvo Ugarske smanjilo se u ratu i pustošenju za jednu trećinu (Haverkamp 1988: 26). Međutim, čim je opasnost nestala, kralj je pokrenuo veliku akciju rekonstrukcije, koja je dovela do gospodarskog poleta. U južnim zemljama, dijelio je zemlju, između ostalog, i prognanim ruskim kneževima. Najpoznatiji među njima bio je Rostislav Mihailovič (sin černigovskog kneza sv. Mihaila Vsevolodiča), koji je 1247. bio slavonski ban, a 1254. postao prvim banom Mačve (s vlašću i nad Usorom i Solima u sjevernoj Bosni) (Жиречек 1990: 177). U sklopu obnove kraljevstva nakon mongolske najezde, u južnoj Mađarskoj pojavile su se i manje hrvatske skupine (Dumančić 1987: 177). Bela IV osobito se brinuo da ojača gradove, pogotovu u pograničnim područjima, ili uz vojne ceste. U tom smislu treba shvatiti i glasovitu Zlatnu bulu, izdanu Zagrebu (točnije Gradecu) 1242. Poslije (1251) u kraljevo je ime hrvatski ban Stjepan osnovao za Rabljane (tada mletačke podanike) koloniju Jablanac u Primorju, a na sjeveru je podigao utvrdu Križ (1252), današnje Križevce, te "gostima" u novom naselju dao ista prava kakva su već imali "gosti" u Zagrebu (qua utuntur hospites de Grez et de Nova villa Zabrabie) (Klaić 1972: 168, 252; Klaić 1990: 262). Potkraj istog desetljeća (1257) Jastrebarsko je dobilo statut kraljevskog grada. Među drugim pojedinostima iz ovog vremena možemo spomenuti odluku Bele IV da preseli templare iz Hrvatskog primorja

i Gacke u dubičku županiju u Slavoniji (na zapadnoj granici s Bosnom), te dolazak Čeha, odnosno podanika češkog kralja (*homines Boemie regis*), koji su u drugom dijelu 13. st. sagradili samoborsku tvrđavu (Klaić 1990: 260-261; 289). Od posebnog značaja bila je i imigracija Sasa, poglavito rudara, iako je ova pojava bila mnogo važnija u Bosni i u Srbiji, nego u hrvatsko-slavonskim krajevima.¹⁴

U prvom dijelu 14. st., bez obzira na dinastičku mijenu koja je dovela Anžuvince na vlast u hrvatsko-ugarskoj državi, nastavili su se procesi započeti za vrijeme Arpadovića. U tom kontekstu, 1328. hrvatski je ban pozvao "sve slobodne ljude bilo kojeg položaja" da se nasele u "slobodnu varoš našeg gospodina kralja" Zelinu u Moravču, pri čemu im je nudio trogodišnju slobodu od plaćanja poreza (Klaić 1972: 188). Karlo I Anžvinac 1333. još je više unaprijedio položaj Zagreba, koji je izabrao kao jedno od svojih sjedišta (Klaić 1972: 191-192). Pučanstvo grada u to doba čine već četiri ravnopravne skupine: Ugri, Latini (ili Talijani), Nijemci i "Slaveni" (Литаврин, Иванов 1989: 149). Spomenimo da je primjerice u Vukovaru u 14. st. podjela bila nešto drukčija: Teutonci i Sasi (tj. dvije njemačke skupine!), Ugri i "Slaveni" (*ibidem*). Slučaj Krapine također je zanimljiv. Godine 1347. najjači Anžvinac, Ludovik I (1342-1382), udijelio je ovom starom mjestu kraljevske povlastice, ali građani su morali plaćati porez ako bi htjeli iseliti iz grada (Klaić 1990: 341). U doba Anžvinača ojačalo je i iseljavanje ljudi iz hrvatskih krajeva u Podunavlje, jer su kraljevi poklanjali hrvatskim velikašima imanja u južnoj Ugarskoj, isto kao što su poklanjali imanja u Slavoniji ugarskim (nehrvatskim) feudalcima (Sekulić 1990: 9). Bitno je spomenuti da je anžvinsko razdoblje vidjelo promjene i u Dalmaciji. U gradovima se primijećuje snažiji priljev stranaca iz Italije i iz zaleđa (Bosne i drugih krajeva). Neki doseljeni stranci pokreću nove obrtničke djelatnosti. U isto vrijeme, iskoristivši svoj položaj na putu između srednjeg Balkana (izvora sirovina) i Italije (središta tadašnje proizvodnje), Dubrovnik se razvio u moćnu trgovačku silu s ispostavama u svom zaleđu i diljem Sredozemlja. Još su u 12. i 13. st. bosanski banovi Kulin i Ninoslav potvrdili Dubrovčanima slobodu kretanja po Bosni (Klaić 1972: 101-102; Živković 1990: 49), a do kraju 14. st. dubrovačke "kolonije" postojale su u mnogim bosanskim mjestima.¹⁵ Kao dokaz o svestranom kretanju ljudi u Dubrovačku republiku i iz nje može nam poslužiti činjenica da je 1377. Dubrovnik prvi u povijesti izumio metodu karantene. Osim u Bosni, građani ove republike nastanili su se (često zajedno sa Sasima) u Srbiji i u drugim susjednim zemljama - redovito su odlazili u Italiju (na studij i usavršavanje), a nakon otkrića Amerike (1492) poslovali su i u Novom Svijetu (v. Antić 1988).

¹⁴ Sasi se u Srbiji spominju od vladavine Stefana Uroša II (1243-1276), a sve do cara Dušana uživali su slobodu u krčenju šuma i podizanju novih naselja gdje god bi pronašli rudne izvore (Јиречек 1990: 282). Saska naselja u Bosni i Srbiji uživala su unutarnju autonomiju, no kad se stanje u ovim zemljama pogoršalo u predzoru turskih osvajanja dio Sasa počeo se seliti u druge zemlje, primjerice u Italiju, u koju su ih pozivali lokalni gospodari, i na kraju napuljski kralj Afons V "Velikodušni" (1442-1458) (*ibidem*, 267, 269-270, 430).

¹⁵ Izričito se navode Visoko, Fojnica, Kreševo, Busovača, Jajce, Vesela Straža, Trebinje, Olovo, Srebrenica, Zvornik (Živković 1990: 49).

Karantena u Dubrovniku bila je logična posljedica velike pošasti koja je zahvatila svu Evropu oko sredine 14. st. Naime, godine 1347. jedna je genoveška galija krenula iz Kufe na krimskom poluotoku, i u listopadu 1347. uplovila u sicilijansku luku Messinu s mrtvim ili umirajućim veslačima (Tuchman 1979: 92). Bio je to početak nove kuge u Evropi - užasne "crne smrti", koja će pokositi, prema procjeni suvremenika Jeana Froissanta, čak "trećinu svijeta" (Coulet 1989: 13).

"Crna smrt" stigla je u hrvatske zemlje već 1348, te prema opisu koji je dao jedan nepoznati član splitske patricijske obitelji Kuteja, širila je strah i očaj, jer su ljudi vjerovali "...da je došao kraj svijeta". Kao i drugdje u Evropi neki su ljudi, obuzeti panikom "... lutali po udaljenim krajevima, napustivši leševe svojih rođaka" (Klaić 1972: 210-211). Ali važnost pošasti za daljnji tok prilika bio je zacijelo mnogo veći. Naime, kuga je čini se ubrzala kobna zbivanja u zemljama između Hrvatske i Bospora. Prvo je opustošila gusto naseljene bizantske krajeve, i time olakšala srpskom caru Dušanu (1331-1355) da na račun umirajućeg Bizanta izgradi veliku srpsku državu, zapravo varljivo "fantomsko carstvo" (v. Cole 1968: 22-23) koje se slomilo pod vlastitim teretom čak i prije boja na Kosovu (1389), i time ubrzalo napredovanje novih osvajača, osmanskih Turaka, prema Bosni, Hrvatsko-ugarskoj državi i susjednim dijelovima Njemačko-rimskog carstva. Po svemu sudeći, kuga nije spriječila, već je naprotiv ubrzala prodore Turaka. A ispred te najezde u Bosnu i u hrvatske krajeve počeli su sve više pristizati *Vlasi*. Ćiro Truhelka smatrao je da je ta vlaška seoba dobila maha kad su Turci, sredinom 14. st. preselili nomadske Juruke na pašnjake Makedonije i Trakije, i time potisnuli Vlahe prema sjeveru (1992: 30). Još ćemo govoriti o Vlasima u idućem dijelu ovog pregleda. No mogli bismo već ovdje ponuditi tezu o izravnoj vezi između haranja "crne smrti" i vlaške migracije. Naime, ako je suditi prema podacima iz drugih dijelova Evrope, onda je sve do "crne smrti" demografski pritisak i širenje sela na račun divljina tjeralo zemljoradnike prema sve višim brdsko-planinskim krajevima i u Hrvatskoj i u Bosni. No kuga po svojoj prirodi jače pogađa živalj u dobro prometnim i/ili u gusto naseljenim područjima. Prema tome, ne samo što su vlaški brđani bili manje na udaru kuge, nego je razumljivo zaključiti da je pad demografskog pritiska nakon "crne smrti" preokrenuo dotadašnji uspon zemljoradnje prema visinama, te da su se preživjeli seljaci ponovno skupili u plodnim dolinama, prepustivši time vlaškim stočarima nekad teškim trudom osvojena brdsko-planinska zemljišta.

U brdovitim zemljama jugoistočne Evrope, osobito u Bosni (ali i u rubnim krajevima Hrvatske), razvila se još jedna pojava, ovaj put "ideološka", koja je također imala stanovite migracijske, pa i etničke posljedice. Radi se o tzv. "bogumilstvu", iako su u Bosni pripadnici ove dualističke sljedbe zapravo imali druge nazive: "Crkva bosanska", bosanski "krstjani", ili (strani naziv) "patareni". Korijeni ovog vjerskog pokreta nastali su u Makedoniji na kraju ranog srednjovjekovlja, kao jedna od posljedica bizantske politike preseljavanja raznih heretika, manihejaca, armenskih pavličana i drugih s jedne strane Carstva na drugu. Potkraj 10. st. stanoviti prezbiter Kozma sastavio je spis u kojemu je optužio makedonskog popa Bogumila za širenje dualističke hereze "po zemlji bugarskoj". Sredinom 11. stoljeća, zahvaljujući sklopu političkih i vjerskih čimbenika, jedna je skupina "pavličana i Makedonaca" krenula u Italiju. Slijedile su nove epizode vjerskih progona u Bizantu, Bugarskoj i Srbiji, koje su potakle sporadične migracije prema zapadu, i tako zacijelo utjecale na velik procvat

dualističkih hereza u zapadnoevropskim zemljama tijekom 12-13. stoljeća. U tome je značajno da su zapadni heretici, pored imena "katari", "patareni" i "albigenzi", prozvani i *Bulgari* ili *Bougres* u Francuskoj, odnosno *Sclavini* u Italiji. Štoviše, sami su ukazivali na Bugarsku, a osobito na Bosnu kao središte svoje vjere. Navodno su im odatle dolazili učitelji. Inače pokret se snažno ukorijenio u Bosni već u 12. st. Razmjerna zabačenost bosanskih planina imala je u tome ključnu ulogu, a prema jednom mišljenju, to je bilo povezano sa još jednim čimbenikom - preživljavanjem poganskih elemenata, koji su lakše i brže usvojili dualistički svjetonazor (Goldstein 1990: 133). Okolni crkveni i svjetovni vladari smatrali su Bosnu zemljom krivovjerja, protiv koje treba povesti križarski rat. Godine 1222. bačko-kaločki biskup Ugrin navodno je doista krenuo u takav rat, i tom zgodom silom odveo u svoju biskupiju više tisuća bosanskih "patarena" (Sekulić 1990: 41). Ali unatoč tome, Bosna se uspjela održati kao "heretička zemlja" sve do sredine 15. stoljeća. Zatim je 1459. bosanski kralj Stjepan Tomaš (1443-1461), osjetivši opasnost od Osmanovaca, zatražio pomoć od zapadnog kršćanstva i prognao veliko mnoštvo pripadnika Crkve bosanske u Hercegovinu, tj. u zemlje hercega Stjepana Kosače. Prema procjenama starijih povjesničara, prognao je čak oko 40.000 ljudi, no čini se da protjerivanje nije bilo potpuno, i da nije zahvatilo sve krajeve Bosne podjednako (v. Čosković 1990). Daljnja emigracija bila je spriječena jer je Bosna brzo podlegla Turcima, a glavnina "patarena" prešla je na islam.

Glede pojedinačnih migracijskih iskustava Hrvata u inozemstvu, ili stranaca u hrvatskim zemljama, treba reći da je građa iz drugog dijela srednjeg vijeka mnogo obilnija nego iz prijašnjih stoljeća, toliko da detaljni popis imena i slučajeva nadilazi nakane ovog rada. Ipak, neke osobe mogli bismo spomenuti. Među njima osobito vrijedi istaknuti Hermana Dalmatinca (lat. *Hermannus Dalmata*, *Hermannus Sclavus*), koji je 1130-ih krenuo iz svoje rodne Istre u Francusku (Chartres, Pariz), te proputovao Grčku, Malu Aziju i Siriju prije no što se nastanio u Toledu (1138-1141). Umro je poslije 1154, proboravivši stanovito vrijeme u južnoj Francuskoj. Zahvaljujući Hermanovu radu u Toledu, Evropa je dobila svoj prvi prijevod Kurana (na latinskom) (v. Šanjek 1988: 151-161; Kolbas 1990: 65-67). U idućem stoljeću Splitsanin Toma Arhiđakon (1200-1268), komu dugujemo dragocjene podatke o ranoj povijesti Hrvatske, studirao je teologiju i pravo u Bologni, te navodno tijekom svog boravka susreo sv. Franju Asiškog. No taj je primjer manje osobit, jer će odlasci ljudi iz hrvatskih zemalja na studije ili kao predavači u evropska središta znanosti obilježavati sva iduća stoljeća.¹⁶ Isto je tako vrlo dug popis svećenika, hodočasnika,

¹⁶ Autori nedavno objavljenog djela *Hrvatski povijesni zemljovid* (Zagreb: 1993) navode da su pariško sveučilište pohađali zagrebački biskupi Stjepan II (1227-1247) i Augustin Kažotić (1303-1322), te Juraj iz Slavonije, Pavao Nikolin iz Zagreba, Pavao iz Krbave, Trogiraniin Mihovil Jurjev i njegov sin Petar, Benedikt i Marko iz Srijema, Zagrepčanin Kuzma Šimunov, Ivan Stojković i drugi. Mnogi su Hrvati studirali, kao Toma Arhiđakon, u Italiji, te na sveučilištima ili visokoškolskim ustanovama u Beču, Pragu, Krakovu, Kölnu, Louvainu i Oxfordu. Iz te skupine mogli bismo izdvojiti nekonvencionalnog mislioca i političkog djelatnika iz sjeverne Hrvatske, Jannusa Pannoniusa (odnosno Ivana Česmičkog, 1434-1472), koji je s trinaest godina otišao u Italiju, gdje se školovao jedanaest godina, i to u Firenzi, Mlecima, Ferrari i Padovi. Popis Hrvata koji su predavali ili obavljali znanstveni rad u inozemstvu također je velik. U navedenom djelu spominju se Pavao Dalmatinac (oko 1180-1255), Augustin Kažotić (oko 1260/65-1323), Juraj iz Slavonije (oko 1355./60-1416), Ivan Stojković (oko 1395-1443), Pavao Nikolin iz Zagreba (14-15. st.), Juraj Dragišić (1450-1520), te poslije srednjeg vijeka - Faust Vrančić (1551-1617), Matija Vlačić Ilirik (1520-1575), Franjo Petrić (1529-1597), Juraj Krizanić (1617-1683), Ruder Bošković (1711-1787) i drugi (Lučić et al. 1992: 68-69).

misionara i drugih vjerskih djelatnika koji su u drugom dijelu srednjeg vijeka krenuli iz Hrvatske u svijet ili obratno, stigli iz inozemstva u hrvatske zemlje i u Bosnu. U ovu skupinu ulazi Peregrinus de Saxonia, koji je između 1349. i 1356. položio temelje franjevačke misije u Bosni i susjednim krajevima Hrvatske, kao i prvi kanonizirani hrvatski svetac, franjevački mučenik Nikola Tavelić, ubijen u Jeruzalemu 1391. Danteov poznati stih o čovjeku koji stiže "možda iz Hrvatske" i nezasično zuri u "našu Veroniku" (Raj XXXI, 103-105) zacijelo je najpoznatija aluzija na hrvatske hodočasnike u srednjem vijeku. Nadalje, građa o kretanju obrtnika, umjetnika, profesionalnih radnika i trgovaca između Hrvatske i svijeta također je značajna. Apstrahiramo li moguće hrvatsko porijeklo velikog srednjovjekovnog putnika, Marka Pola (1254-1324), ne možemo zanemariti činjenicu da je na svom putu po Azije sreo i Dubrovčane. Dubrovčani i drugi Dalmatinci nalazili su se, kako smo već naznačili, u mnogim kolonijama po Balkanu i Sredozemlju. Dalmatinci (Dubrovčani, Kotorani, Korčulani, Splićani, Zadrani), te ljudi iz udaljenijih krajeva (Sasi, Mlečani, Firentinci, Albanci, Srbi, Grci) stigli su radi posla i u Bosnu (Јиречек 1990: 267). Inače, među pojedinačnim strancima koji su dospjeli u hrvatske krajeve, možemo spomenuti uglednog liječnika Giugliema de Varignana, koji je oko 1320. boravio na dvoru Mladena Šubića. U anžuvinskom Zadru posebno su se istaknuli Šimun, Bartol i Hugolin Doria (de Auria), te trgovci Baltazar, Ambrozije i Juraj Spinola - svi iz Genove, kao i pripadnici obitelji Sorba, koje su Zadrani prihvatili u redove građanstva (Klaić 1990: 213). Približno u isto vrijeme Firentinac Petar Leonov postao je predstojnik kraljevske riznice u Zadru (*ibidem*). Također u 14. st., njemački zidar Ivan boravio je u Zagrebu, gdje je radio na portalu Sv. Marka, a u Zadru je nešto poslije Franjo iz Milana izradio srebreni kovčeg sv. Šimuna (*ibidem*, 359, 232). Zatim 1416. Pavao Cornelo iz Piacenze i njegov polubrat Petar Pantella pokrenuli su sukarnstvo u Dubrovniku (*ibidem*, 200-201). Još jednu skupinu vrlo pokretnih ljudi činili su feudanci i plemići, politički djelatnici, vitezovi i općenito vojnici. No takvih je migranata u drugom dijelu srednjeg vijeka toliko mnogo, da nećemo ni pokušati iznijeti ilustrativne primjere. Uostalom, već smo spomenuli slučaj ruskog kneza Rostislava Mihailoviča! Bit će možda korisnije ukazati na neke primjere migracija ženâ, premda su njihovi putovi najčešće bili vezani za obiteljske ili slične motive. Primjerice, udaja za Ulrika Celjskog 1433. dovela je u Hrvatsku Katarinu Branković, mlađu kćer srpskog despota Đurđa Brankovića. Nakon smaknuća njezina muža (1456), živjela je na imanjima Celjskih u Zagrebu, Varaždinu (i Postojnji), te doživivši razne neprilike, na kraju se povukla u turske zemlje (1469). Nakon pada Bosne (1463), proboravivši neko vrijeme u Dalmaciji, slično je učinila i Katarinina nećakinja Jelena Branković, žena posljednjega bosanskog kralja, dok je starija bosanska kraljica, Katarina Kosača, nakon bijega u Dalmaciju (Dubrovnik) nastavila put za Rim, gdje je umrla 1478. Uz obitelj Kosača, veže se i jedna pikantna zgoda, s migracijskom pozadinom. Naime 1452. u društvu mletačkih trgovaca na dvor hercega Stjepana stigla je "neka lijepa, ali odviše podatna Firentinka" (prema opisu Stražimanca), odnosno donna Helisabeta, koja je toliko začarala gotovo pedesetogodišnjeg hercega, da je počeo s njom javno živjeti, što je dovelo ne samo do svađe u obitelji, nego i do pravog rata (v. Stražimanc 1993: 41; Јиречек 1990: 379).

Važna tema vezana uglavnom (ali ne isključivo) za migracijsku perspektivu srednjeg vijeka, odnosi se na vrlo raširenu pojavu: izvoz ljudi u strano roblje. Slavenski krajevi postali su veliko izvorište robova još u prvom dijelu srednjeg vijeka. Na sjeveru su franački i njemački prodori na istok poticali razvitak trgovine slavenskim robljem, dok su uz jadransku obalu ključni učinak imali najprije mletački, saracenski i neretljanski gusari, a zatim sicilijanski, genoveški, katalonski i dubrovački trgovci. O opsegu te pojave svjedoči činjenica da je slavenski etnonim (stoslav. **СЛОВѢНИНЪ**) poprimio značenje "rob" kako u zapadnoevropskim jezicima (srednjovjekovni lat. *sclavus*, fr. *esclave*), tako i u arapskome (*saqalibah*). Do 9-10. st. robovi iz slavenskih zemalja, iz Hrvatske također, nalazili su se diljem islamskoga Bliskog Istoka i Sredozemlja, od Bagdada i Egiptata do Tunisa i Španjolske. U Španjolskoj se osobito istaknula tzv. slavenska garda, čiji su neki pripadnici, u vrijeme mrvljenja islamske Španjolske, osnovali lokalne vladarske dinastije. Drugdje u islamskom svijetu Slaveni su također postigli visoke društvene položaje. Primjerice, u 10. st. Abu al-Hasan Džauhar, za koga se smatra da je bio rodom iz Cavtata, postao je fatmidski zapovjednik Sicilije, a zatim je 969. osnovao današnju egipatsku prijestolnicu Kairo. Dakako, islam je mnogo lakše prihvaćao društveni uspon robova (i bivših robova), nego kršćanska društva. U kršćanskim zemljama ropstvo se pokušavalo ograničiti, barem u načelu, na pogane i na inovjernike, pa bi u tom smislu trebalo shvatiti i obećanje kralja Zvonimira da će se protiviti "prodavanju ljudi", koje je izrekao u svojoj krunidbenoj zavjernici pred papinskim legatom (1076), (Klaić 1972: 68; Srkulj 1910: 19). No trgovina robljem ipak se održala u hrvatskim krajevima i u idućim stoljećima, pa je doživjela novi polet u 13-14. st. kad su Dubrovčani razvili jake veze sa zaleđem. Bosna, kao "heretička zemlja" bila je osobito pogodno izvorište robova. Osim toga, glavni talijanski kupci robova sve su manje marili za stvarnu vjersku pripadnost dopremljenih ljudi, o čemu govori jedna firentinska pravna mjera iz 1399, koja je odredila robove kao ljude "nevjerničkog porijekla" ili "nevjerničke rase", čak i da su već prešli na katoličanstvo (Davis 1988: 101; Котельникова 1987: 428). Doduše, dok je potražnja za kućnim robovima, osobito u srednjoj Italiji i dalje rasla (v. Davis 1988: 43), u Dubrovniku se smanjivao broj robova, a od početka 15. st. Dubrovčani su pokušavali u nekoliko navrata zabraniti prodaju ljudi, nazivajući je "sramotnom trgovinom" (*turpis mercantia*) (Јиречек 1990: 272, 428). No s početkom turskih ratova, porobljavanje je ponovno uhvatilo maha. Svaki napad turskih letećih odreda (akindžija) bio je popraćen prisilnim odvođenjem zarobljenika u tuđinu, na što su se nadovezivale sustavne deportacije, sporadične otmice u graničnim područjima, a u razdobljima gladi i neimaštine, nije bila nikakva novost da su ljudi prodavali u ropstvo svoju vlastitu djecu, svoje rođake, pa i sami sebe. Inače, već 1361. ili 1363. Osmanovci su osnovali tzv. "novi odred", *yeni çeri*, janičarsku vojsku u koju su slali kršćanske preobraćenike na islam, a zatim 1395. prvi se put spominje *devşirme*, doslovce "skupljanje" dječaka iz pokorenih kršćanskih naroda radi popunjavanja redova janičarske vojske (v. Новичев 1963: 36; Hammer 1979: 39-40; Matuz 1992: 41; Литаврин 1987: 165). Potonje je u hrvatskim i susjednim zemljama dobilo naziv "danak u krvi".

Osmansko razdoblje

Od ranosrednjovjekovnih seoba naroda nijedan proces nije imao tako snažan odraz na migraciju Hrvata i drugih Južnih Slavena kao što su imala osmanska osvajanja i povlačenja na početku "rane moderne ere". Zbog njih se temeljito izmijenila (sub)etnička, dijalektalna i kulturna struktura velikog dijela hrvatskog prostora, dok su u okolnim zemljama nastale prve krupne hrvatske dijaspore. I ne samo to. Od osmanskih vremena počinje razvitak novoga sociokulturnog sklopa koji je najbolje nazvati *balkanskim*. Naime, iako smo s praktičnih razloga već rabili riječ *Balkan* u našem tekstu, taj je izraz zapravo mnogo prikladniji kao kulturološki pojam nego kao zemljopisni naziv. Stoga govoriti o Balkanu prije dolaska Turaka u jugoistočnu Evropu nema mnogo smisla. Ključna zbivanja vežu se uz gubitak samostalnosti država u jugoistočnoj Evropi, i prekidanje tokova koji su dotad više-manje išli ukorak s razvitkom u ostalim evropskim krajevima. Masovne seobe dovele su do sasvim novih etničkih i kulturnih konfiguracija, vrlo često ispremiješanih na istom prostoru, pri čemu su se ujedno sukobljavale tri velike vjerske tradicije, kao i interesi osmanskih vladara i tadašnjih vanjskih sila.

Poraz srpske (i savezničke) vojske na Kosovu 1389. može se smatrati simboličkim početkom "balkanizacije". Od tada počinju migracije iz povijesne jezgre srpske države (Raške i Kosova) prema sjevernoj "moravskoj" Srbiji i Šumadiji (koja se dotad zvala "Bugarska šuma"). Doduše upadi četa turskih pljačkaša i seobe pučanstva u sigurnija područja počeli su i prije Kosovske bitke. Već 1386, kad su Turci prvi put prodrli u Bosnu, sve do Neretve, narod se u velikom broju sklonio kod Stona u dubrovačkom primorju (Јиречек 1990: 324; Sekulić 1990: 23). Isto se zbilo u kolovozu 1388., ali je nekoliko dana nakon ove turske provale bosanski vojvoda Vlatko Vuković do nogu potukao napadače kod Bileća (Јиречек 1990: 324). Ipak, sukobi velikaša i kraljeva u Bosni, Hrvatskoj i u okolnim zemljama išli su naruku turskim presizanjima. Hrvatsku su dodatno oslabile dinastičke spletke i napetosti za vladavine Žigmunda Luksemburgovca (1387-1437), koje su na početku 15. st. (1409) omogućile Mlečanima da se domognu Dalmacije. U tijeku tih događaja, ključna osoba u hrvatskim i bosanskim zemljama, Hrvoje Vukčić Hrvatinić, mijenjao je stranke, te nakraju napustio Žigmunda i pozvao u pomoć Turke, koji su 1414. stigli sve do Zagreba. S naše strane bitno je naglasiti da je Žigmund pokušavao ojačati rubne pokrajine Kraljevstva, pa je u Bačkoj, Srijemu i istočnoj Slavoniji naseljavao mnoge Dalmatince, deportirane bosanske "kristjane", češke husite, kao i izbjegle "Rašane" (što je u pravilu, ali ne uvijek, značilo Srbe) (usp. Sekulić 1990: 29; Јиречек 1990: 430).

Usput možemo spomenuti da su na početku turskih prodiranja u hrvatske krajeve stigli i prvi Romi. Dubrovačke knjige prvi ih put spominju 1423, kao trgovce, trubače, bubnjare, pa i kovače lažnog novca (Јиречек 1990: 430). Romi se gotovo u isto vrijeme pojavljuju na evropskom Zapadu, primjerice u Parizu 1427, gdje je jedna njihova družina prenijela vijest da su stigli iz Egipta, te da im je papa zbog vjerskog otpadništva udijelio pokoru da moraju lutati sedam godina i ne spavati za to vrijeme u postelji.¹⁷

¹⁷ Ovo navodi Johan Huizinga u svom djelu o srednjem vijeku. Mala romska družina koja je dospjela u Pariz nalikovala je na pravu plemićku svitu - *ung duc, ung conte et dix hommes, tous a cheval* - "vojvoda, grof i deset ljudi, svi na konju" (Huizinga 1991: 15). Podatak o dolasku iz Egipta dao je engleski etnonim ove skupine "Gypsy", kao i oblik "Jeđupak" u jadranskim krajevima, no općenito su se uvriježili nazivi od grčkog *αἰθίογγαρος* ("istočnjak") - usp. hrv. "Ciganin", tur. *çingiane*, mađ. *zigány*, tal. *zingaro*, franc. *gitane* (Hoad 1987: 194; 550; Skok 1971 I: 261).

Poslije Žigmundove smrti, političke (i životne!) prilike u Hrvatskoj i u drugim kršćanskim zemljama jugoistočne Evrope dalje su se pogoršavale. Istina, obranu je održao vojskovođa János Hunyadi, ali nakon uspješne vojne u Srbiji i Bugarskoj 1443, koja je potaknula i ustanak albanskog poglavara Skenderbega, slijedili su porazi (kod Varne 1444, na Kosovu 1446), a zatim, nakon Hunyadijeve smrti (1452), mladi sultan Mehmed II (1451-1481) pokrenuo je dotad najjači turski nastup. Tursko osvajanje Carigrada 1453. označilo je kraj jedne epohe. Slijedio je konačni pad Srbije 1459, te malo poslije i pad Bosne 1463. Osmanska granica bi se zacijelo već tada brzo pomaknula na sjever, da novi hrvatsko-ugarski vladar Matijaš Korvin (1458-1490) nije upravo u tom ključnom času učvrstio svoj položaj i krenuo u rat za povratak Bosne. Do kraja prve godine ratovanja (1463), uz pomoć hercega Stjepana Kosače i njegova sina Vladislava, Matijaš je osvojio Usoru i grad Jajce. Prepustio je hercegovu sinu vlast nad Ramom (s gradom Prozorom) i nad župom Uskoplje, a oko Srebrenika i Jajca uredio je pogranične banate za obranu Slavonije, odnosno Hrvatske. Godine 1469. osnovao je i senjsku kapetaniju, koja je postala klicom buduće Hrvatske vojne krajine. No dok se potkraj života stari herceg Stjepan (opet) svadio sa sinovima, Turci su zauzeli najveći dio kosačke državine. Do Stjepanove smrti (1466) Hercegovina se svela na uski južni pojas. Turci su 1482. osvojili i to, a kad je nekoliko godina poslije umro i kralj Matijaš (1490), hrvatske zemlje ponovno su došle na udar turskim naletima.

Pa ipak, tadašnje nevolje treba pripisati više katastrofi hrvatskog plemstva (i dakle obrambene snage!) u boju na Krbavskom polju (1493), nego osmanskoj sili, koja je do vladavine sultana Sulejmana "Veličanstvenog" (1520-1566) bila usmjerena poglavito izvan Evrope. U tom je smislu Šišić imao pravo kad je zaključio da "Porazom na Krbavskom polju... počinje onaj dugi niz godina za kojih su se Hrvati, braneci svoju otadžbinu, nalazili u neprekidnom i očajnom boju s Turcima." (1962: 238). A kad je Sulejman zatim krenuo u puni napad, obrana je doživjela lom. Poslije mohačke bitke 1526. Turci su zauzeli najveći dio ugarskih zemlja, a nakon pada jajačkog banata (1528) i Hrvatska se počela mrviti, sve dok se nije suzila do kraja 16. st. na njezin sjeverozapadni zakutak, na tzv. "ostatke ostataka nekada velike i slavne kraljevine Hrvatske".

Pomicanje osmanske granice prema zapadu i Jadranu pokretalo je seobe u istome pravcu. Dodatni čimbenik u tome bili su i pohodi hrvatsko-ugarskih kraljeva u "turske" krajeve, nakon kojih bi veće skupine kršćana redovito prelazile u južnu Ugarsku i susjedne hrvatske zemlje.

Kao što smo rekli, još je Žigmund Luksemburgovac poticao naseljavanje tih područja. Isto su činili kralj Matijaš i kasniji vladari. Naime oko 1464. Matijaš je podario srpskim velikašima mnoga zemljišta u tamiškoj, čanadskoj i bačkoj županiji (Јиречек 1990: 406-407). Priljev izbjeglica iz Srbije na ta imanja bio je osobito velik nakon ugarskih pohoda početkom 1480-ih.¹⁸ U jednom pismu iz 1493, upućenom kralju Matijašu, tvrdi se da je u četiri

¹⁸ Primjerice, Jireček kaže da se nakon pohoda tamiškog grofa Pála Kinizsija potkraj 1480. s njegovom vojskom povuklo više od 60.000 srpskih izbjeglica, te da je nakon pohoda ujesen iduće godine iz Srbije krenulo 50.000 izbjeglica iz 150 sela, koje je kralj Matijaš naselio oko Temišvara (1990: 412).

protekle godine čak 200.000 Srba, zapravo "Rašana", prešlo u Ugarsku (v. Јиречек 1990: 407). Teško je utvrditi koliko je taj broj bio točan i koliko se odnosio isključivo na Srbe. No značajno je da je ugarski sabor 1481. donio odredbu kojom se *Rasciani et caeteri schismatici* ("Rašani i drugi raskolnici") oslobađaju plaćanja desetine biskupiji u kojoj su boravili (Dabinović 1990: 282). Sloboda od poreza utvrđena je za te doseljenike i 1491 (Јиречек 1990: 407). Jedan dio srpskih doseljenika stigao je u tom razdoblju i u hrvatske zemlje, osobito nakon 1503. kad je na dužnost srpskog despota imenovan hrvatski plemić Ivaniš Berislavić, čiji je rod imao golemu imanja u požeškoj i vukovskoj županiji, te u Srijemu, Brodu i Doboru u Bosni (Јиречек 1990: 415). Međutim istodobno sa seobom Srba, u južnu Ugarsku i Slavoniju stizale su i znatne hrvatske (i hrvatsko-bosanske) skupine, uključivši pripadnike plemstva. U Slavoniju su se sklonili Talovci, Ivaniš Vlatković, Kosače (koji su dobili posjede u križevačkoj županiji nakon pada Hercegovine) i drugi (Dabrinović 1990: 277-278). Zatim u ranom 16. st. preseljavanje ljudi iz Hrvatske u južnu Ugarsku osobito su poticali rodovi Zrinski, Frankapani, Erdödyi, Nádasdyevi i Battyányii. U tom kontekstu, u svibnju 1524. kralj Ludovik II (1516-1526) izričito je dopustio dolazak hrvatskih izbjeglica na imanja Franje Battyányia (Sekulić 1990: 38). Važno je spomenuti i ulogu u organizaciji seoba katoličkog pučanskog koji su već tada dobili bosanski franjevci, čija se jurisdikcija protezala od ranog 14. st. također na Slavoniju i na velik dio Ugarske. Istina, nakon što je Mehmed II 1463. dao fra Anđelku Zvizdoviću povelju (*atname*) kojom je potvrdio vjersku slobodu katolicima (kao što je nakon osvajanja Carigrada potvrdio slobodu vjere pravoslavcima), bijeg bosanskih katolika izgubio je prijašnju hitnost. A kad je zatim (1514) bosanska franjevačka vikarija postala krupna redodržava - "Bosna Srebrena" (nazvana prema samostanu u Srebrenici), sa preko 60 samostana u Bosni, Slavoniji, Ugarskoj, Sedmograđu, Vlaškoj, Moldaviji i Bugarskoj (Sekulić 1990: 25; Stražimanac 1993: 177) - stvorio se pogodan okvir za preseljenje katolika unutar njezinih granica, koji je ostao i nakon što su Turci pomaknuli političku među daleko prema zapadu.

Inače, vjerojatno najšira migracija na početku osmanskih prodora bila je seoba Vlaha, ili Morlaka (prema mletačkom nazivu), o kojoj smo već nešto rekli. Žarište njihove ekspanzije u tom razdoblju bio je planinski kraj na tromeđu Hercegovine, Srbije i Crne Gore, mada su neke skupine zacijelo otprije živjele u zapadnim dinarskim krajevima Bosne i Dalmatinske zagore. Zbog istočnohercegovačke štokavštine i pravoslavne vjere većine kasnijih Vlaha, Cvijić i mnogi srpski autori poslije njega proglasili su ih naprosto Srbima, bez obzira što su baš srpski zakoni jasno razlučili Vlahe od Srba, tako strogo da su im zabranjivali međusobne brakove (Литаврин, Иванов 1989: 111; Јиречек 1990: 271). Osim toga, vlaški doseljenici koji su stigli u hrvatske zemlje još krajem 14. st. stopili su se s Hrvatima, prihvativši katoličku vjeru (ukoliko nisu stigli u Hrvatsku kao katolici), kao i ikavsko-štokavsko narječje hrvatskog življa. Početkom 15. st. ti su Vlasi živjeli na imanjima Nelipića, u župama i kneštvima na Cetini, Posušju, Petrovu Polju (grad Ključ), oko Zvonigrada, na Zrmanji, oko Omiša, Klisa i Kamičca (Hrabak 1990: 77). U Lici 1433. oni za sebe kažu da su "Vlasi svete krune kraljev'stva ugarskoga v Hrvatih", odnosno "hrvacki Vlasi" (Klaić 1972: 278). Naslijedivši imanja Nelipića, knez Hanž Frankapan potom je potvrdio posebna prava i slobode koje su uživali "vsi dobri Vlasi" u župi Cetini, a u dotičnoj listini (1436) Vlasi su razlučeni kako od Hrvata (plemića i kmetova) tako i od Srba (Klaić 1972: 279-281; Klaić 1974: 26-28; Hrabak 1990: 75). Poslije (1465) je Ivan Frankapan preselio dio

“Vlaha ili Morlaka” (Vlasi al Murlaki) na Krk (Klaić 1972: 303), odakle su neki prešli u Istri, gdje će ih istarsko pučanstvo prozvati “Ćićima”, a kraj što su naselili “Ćićarijom”.¹⁹ Skok je tumačio te nazive na temelju rumunjske upite zamjenice *ce*, “što”, koja upućuje na to da je dobar dio doseljenika još uvijek govorio romanskim jezikom (1941: 399). Do danas taj je govor uspio preživjeti samo u nekim manjim istarskim selima podno Učke (Šušnjeвица u labinskoj općini, Žejane i Mune u opatičkoj općini).²⁰

O Istri treba još reći da je i mletačka uprava u 15-16. st. poticala doseljavanje većih i manjih skupina doseljenika - i to ne samo “Morlaka”. Premda su prevladavale izbjeglice iz Dalmacije, stigli su i Bosanci, nešto Crnogoraca i Albanaca, a u drugom dijelu 16. st. Mlečani su u više navrata preseljavali grčke obitelji u Puljštini. Radilo se uglavnom o kretanjima između raznih zemalja pod vlašću Republike Sv. Marka, no 1560-62. vođeni su (istina neuspjeli!) pregovori i o naseljavanju 180 obitelji iz Bologne (v. Bertoša 1986: 65- 67). U Istri je u to vrijeme bila velika potražnja za radnom snagom, uslijed depopulacijske krize nastale djelomično zbog naleta turskih letećih odreda i ratova Mlečana s Austrijom, i djelomice zbog raznih pošasti, gladi i klimatskih poremećaja (*ibidem*, 46- 51). Stoga je mletačka uprava, da bi potakla priljev novog pučanstva, od kraja 16. st. počela davati doseljenicima sve veće povlastice, a nakraju čak i dvadesetogodišnja oslobođanja od svih nameta i obveza (*ibidem*, 55).

U međuvremenu, migracija mnoštva izbjeglica preko Jadrana udarila je temelje današnje hrvatske etnolingvističke oaze u južnoj Italiji. Iako su pojedine skupine pošle iz Dalmacije preko mora u Italiju još prije, seobe u ovom smjeru postale su češće oko sredine 15. st. - istodobno s velikim albanskim zbijegom preko Jadrana, u godinama nakon sloma Skenderbegova ustanka (1443-1467).²¹ U tom kontekstu, lokalne vlasti u Napuljskom kraljevstvu uvele su 1448. zakone kojima se slavenski (hrvatski) doseljenici tjeraju s područja današnje pokrajine Abruzzi, a 1500. jedna napuljska povelja naređuje da se Slaveni, koji su se naselili na obalnom pojasu između Ancone i Gargana, imaju povući pedeset milja u zaleđe. Čini se da su osim neposredne opasnosti od turskih naleta na odlazak djelovali i druge neprilike - glad i pošasti.²² Kasnije, 1508. i 1518, feudanci iz roda Caraffa doveli su slavenske koloniste u sela San Biase i San Felice u grofoviji Molise, jer je kuga navodno desetkovala tamošnje stanovništvo. Čini se da su neki, prije prijelaza u Italiju, stigli na mletačke posjede oko Zadra, ali kad su ovi 1538. pali u ruke Turcima, mletački izvori kažu da je jedan dio ljudi pošao u Marche i Apuliju (Aranza 1892). U svakom slučaju, u drugoj polovini 15. i prvoj

¹⁹ Doduše, potalijančena imena tipa Cicio ili Chichio javljaju se u Istri već od 1420. (Skok 1942: 399).

²⁰ Premda je “istrorumunjski” jezik ostao reliktom prošlosti, i ovo je pučanstvo uglavnom prihvatilo hrvatski etnički identitet.

²¹ Jedna narodna pjesma koja se očuvala u južnoitalskih Albanaca kaže o tome: “tri stotine tisuća mladića razdijeliše more da spase vjeru” (*trë qind mile trima iktin çaitin detin se të mbajen besen*), dok u Slavena, odnosno Hrvata u Italiji nalazimo samo na pjesmicu “kako je lipo hodit usrid mora”, koja nam ništa ne govori o užasu bijega (Heršak 1987: 211). Inače, Albanci, pretežito južnoalbanski Toski (koji se u Italiji najčešće nazivaju Arbërëshe), postali su susjedi slavenskih (hrvatskih) doseljenika u nekim područjima doseljavanja na zapadnoj strani Jadrana (osobito u Abruzzu i u grofoviji Molise).

²² Jireček navodi da je 1454-1455. izbila “strahovitu nevolja”, te da su ljudi morali jesti travu, žir i korijenja, što je izazvalo kužnu groznicu. Narod iz zaleđa skupljao se pred dubrovačkim vratima, ali kad je Republika naredila da nitko ne smije primiti ove izbjeglice, navodno se jedan dio ukrcao u lađe i otplovio u Italiju (Jireček 1990 I: 429-430).

polovini 16. st., doseljenici porijeklom s pojasa od srednje Dalmacije do zapadne Hercegovine naselili su petnaestak općina u sjevernoistočnom uglu Napuljskog kraljevstva. Većina se kasnije stopila s Talijanima, no oko 2.000 ljudi u trima selima (Acquaviva-Collecroce, Montemitro, San Felice del Molise), poznati danas kao Moliški Hrvati, uspjeli su sačuvati svoj jezik (mada u izmijenjenom obliku) i neke predaje iz stare domovine (v. Heršak 1987). Među tim predajama održala se i pjesma o hrvatskom banu Ivanu Karloviću (umro 1531), čije banovanje, po svoj prilici, predstavlja *terminus post quem* preseljenja predaka Moliških Hrvata u Italiju.

Ivan Karlović bio je hrvatski ban dva puta (1521-1524. i 1527-1531), i to upravo na razmeđu vremena, kad je hrvatsko plemstvo izabralo za vladara Ferdinanda Habsburškog (Cetingrad 1527) u nadi da će nova dinastija ojačati obranu zemlje. Gravitacijsko središte Hrvatske povuklo se nakon toga definitivno prema sjeverozapadu, što je bilo povezano s novim migracijama Hrvata s juga na sjever. A s njima se "selilo" i hrvatsko ime (Valentić 1984: 6), tako da će Hrvatska "u užem smislu" uskoro postati onaj dio zemlje koji je ostao slobodan od Osmanovaca i Mlečana - drugim riječima, već spomenuti "ostaci ostataka..."

Razumljivo u izmijenjenom političkom okviru, tijekom 16. st. došlo je do proširenja seoba Hrvata prema unutarnjosti Habsburškog carstva. Migranti su odlazili djelomično iz zapadne Bosne, Like i Krbave, no najviše s donjeg toka Une i Kupe, te iz zapadne Slavonije. Smatra se da su nastanili ukupno 277 sela u zapadnoj Ugarskoj, Donjoj Austriji i Slovačkoj. Bilo je više razloga za ovo golema kretanje. S jedne strane, u krajevima porijekla turski ratovi počeli su ugrožavati seljačku ekonomiju ne samo izravno, zbog pljačke, nego i posredno, jer su domaći feudalski sve više "cijedili" seljaštvo kako bi se domogli sredstava za rat. S druge strane, u zemljama imigracije bilo je opustjelih zemljišta, pa je vlastela tražila kmetove, obećavajući hrvatskim doseljenicima zemljišta i privremenu slobodu od svih feudalnih davanja. Bilo je to donekle nalik na kasniju mletačku politiku kolonizacije u Istri, a postojale su sličnosti s prijašnjim seobama hrvatskog življa u južnu Ugarsku. Naime, kao i u predhabsburgovskim vremenima, sami hrvatski feudalski selili su svoje kmetove na sigurnije zemlje u Ugarskoj, dok je car poklanjao posjede u Moravskoj i Slovačkoj malim plemićima koji su izgubili svoja imanja u Hrvatskoj, a ovi su onamo povelili svoje kmetove. Međutim, u novim povijesnim okolnostima, emigracija je dosegla takve krajnje razmjere (između 150.000 i 200.000 ljudi) da je Hrvatski sabor prosvjedovao 1533, tražeći od cara da je zabrani, jer će inače Hrvatska ostati bez radne snage. Osim toga, u zapadnoj Ugarskoj i Donjoj Austriji uskoro se čuju prijedlozi da treba strože postupati s doseljenim Hrvatima, jer ovi navodno pokušavaju vladati Nijemcima. U tome možemo vidjeti preteču kasnije politike germanizacije (i mađarizacije), premda će se hrvatski jezik i etnička svijest zadržati do naših dana među pedesetak tisuća Hrvata u austrijskoj pokrajini Gradišću i susjednim dijelovima Slovačke i Mađarske (v. Valentić 1970; Valentić 1984; Gradišćanski Hrvati 1973; Valentić 1991: 10-12).

Kolonizacijsku politiku provodili su dakako i Turci, za što su im u prvom redu poslužili Vlasi, odnosno kršćanski martolozii (graničari u službi Turaka, dosl. "naoružani ljudi" grč. romanizam ἄρματωλοί). Još u posljednjoj četvrti 15. st., ukorak s osvajanjem Hercegovine, veliko mnoštvo Vlaha preselilo se na maglajsko područje (Handžić 1990: 58), koje je u to doba

nalikovalo na turski klin između jajačkog i srebreničkog banata. Osmanovci su poticali tu vrstu preseljavanja, jer su od Vlaha u isturenim graničnim područjima tražili manji porez, tzv. "filuriju", od onih u unutarnjosti, pa je tako svako pomicanje granice stvaralo nove nizove "filurijskih" naselja (Handžić 1990: 58; Truhelka 1992: 34-35). Sami Vlasi poslije će se pozivati na "nagodbu", koju su tobože postigli 1468. s predstavnicima turske vlasti, kad im je prvi put udijeljena uloga turskih krajišnika (Valentić 1991: 14).²³ Tako su se oko 1516., malo poslije pada srebreničkog banata (1512), Vlasi proširili u smjeru Trebetina, Ozrena i Usore (Handžić 1990: 61). U idućem desetljeću, kad je turska granica razmjerno brzo zahvatila Dalmatinsku zagoru, južni dio Like, Krbavu (1527) i napokon sav jajački banat (1528), uslijedile su nove vlaške seobe prema sjeverozapadu. Oko 1530. jedna se veća skupina nastanila na Uni (oko Srba, Unca i Glamoča), a od 1540. Vlasi se masovno naseljavaju između Skadrina i Knina (Valentić 1992: 7; Hrabak 1990: 84-85; Buzov 1992: 46-47). O tome svjedoči jedno izvješće vojskovođe Ivana Lenkovića iz 1551. upućeno kralju Ferdinandu u kojem Lenković kaže da su Turci izveli iz unutarnjosti "Turske" više tisuća Morlaka ili Vlaha ("soviel tausent Morlagkhen oder Wallachen") i da su ih naselili oko Srba i na Kosovskom polju kod Knina (Lopašić 1991: 26). U Liku su navodno doveli 9.000 martologa, dijelom s područja Tare i Lima (Pavelić 1991: 19). U isto vrijeme Vlasi su stizali i u Slavoniju, tj. u novonastale osmanske sandžake Pakrac i Požega (Buzov 1992: 46, 55).

Dakako, sve dok je ratna sreća bila na strani Turaka, odnosno dok su sredstva pritjecala od ratnog plijena, Osmanovci su bili popustljivi prema kršćanskoj raji, te poštivali "vlaška prava", što je poticalo ne samo daljnji dotok Vlaha iz južnih krajeva, nego i povratak nekih skupina koje su se bile sklonile u susjedne "kršćanske" zemlje pred prvim turskim naletima. Ipak, još 1528-1530. osmanske vlasti odlučili su ukinuti posebna vlaška prava (te rasformirati martološke organizacije), iako su ih već 1540. ponovno vratili za sve Vlahe u sandžaku Bosni (v. Buzov 1992: 47, 51-52). U međuvremenu, nakon neuspjeha osmanske vojske kod Beča (1527), turski ratni stroj sve je češće "zapinjao", da bi nakon Sulejmanove smrti pred Sigetom (1566) započelo *dugotrajno* razdoblje propadanja osmanskog sustava (usp. Matuz 1992: 85). Istina, treba reći da se hrvatska granica još uvijek jedno vrijeme sužavala, osobito poslije gubitka starog kraljevskog grada Bihaća 1592, kad se crta obrane morala povući na Slunj i Otočac, i kad se ozbiljno razmišljalo i o napuštanju svih mjesta na Glini, Korani i Mrežnici (Lopašić 1991: 113). K tome, pad Bihaća izazvao je velik priljev prognanika u krajeve preko Kupe, u Zagreb i u Gradišće (*ibidem* 111- 113).²⁴ Ali Bihać je dugo bio na udaru Turaka, i izbjeglice su zapravo odlazile iz njegove okolice već nekoliko desetljeća. Primjerice, još je 1562. ban Petar Erdödy naselio na području Okića grada "... sto kuć Hrvatov, ki su od turske sile od Bišća uskočili i pri svičah i pri zvizdah u naše kraje prišli" (*ibidem* 94).

²³ Postoji stanovita nesuglasnost u pogledu značaja povlastica koje su Vlasi uživali u Osmanskom carstvu. Neki autori ističu da su plaćali "samo filuriju umjesto harača" (Valentić 1992: 8). Prema drugom tumačenju prednost nije bila toliko u samim poreznim obvezama Vlaha, koliko u načinu njihova prikupljanja, a to je bilo prepušteno njihovim vlastitim poglavarima (v. Buzov 1992: 53).

²⁴ Gradsko poglavarstvo podržavalo je to iseljavanje, izdavajući čak i potvrde ljudima koji su se selili. Lopašić navodi primjer Katarine, udovice kneza Ivana Čiračina, kojoj je sudac Mikula Zemlić izdao svjedožbu da je "... žena dobra glasa i da ostavlja Bihać ne za drugi uzrok, nego za strah turski, da bi ne služila vere kršćanske neprijatelje" (1991: 111).

Pojave "uskakanja" kršćana iz zemalja pod turskom vlašću postale su sve češće, usporedo sa slabljenjem osmanske države, pogotovu nakon pobjede nad Turcima u glasovitom boju kod Siska (1593). Inače Sisački boj označuje simbolički obrat u tijeku zbivanjima - ravno stotinu ljeta poslije krbavske nesreće (Valentić 1991: 10). Međutim, prvi "uskoci" javljaju se u Hrvatskoj oko 1530. Najpoznatiji postat će senjski i žumberački. Prvi su prebjegli iz turske Hercegovine u Klis u spomenutoj godini, te nakon pada te utvrde u osmanske ruke 1537. nastavili put u Senj, gdje su osamdesetak godina služili kao vojnici hrvatske krajine.

Porijeklo žumberačkih uskoka nešto je složenije, i veže se uz Vlahe koji su stigli na gornji tok Une. Najstariji je izvor o tome jedno pismo bana Ivana Karlovića od 9. rujna 1530. u kojem on govori o dolasku pedeset obitelji "nekih Vlaha iz Turske" (*de Thurcis alqui Vlazzi*) u Žumberak (Pandžić 1991: 71). Predvodnik seobe bio je vojvoda Vladislav Stipković od Glamoča, a zemljišta u Žumberku ustupio im je Ivan Kobasić (1500-1531), vlastelin Brekovice kod Bihaća, koji je četiri godina prije toga bio dobio žumberačku gospoštiju od kralja Ferdinanda, i koji ju je sam kanio koristiti kao utočište, ukoliko bi ga Turci protjerali iz zavičaja (Lopašić 1991: 87, 143-144). No došljaci su se toliko usilili da su uskoro već smrtno oboljeli Kobasić i zatim njegova udovica ostali gotovo bez posjeda (*ibidem*, 145-146). Slijedile su nove seobe uskoka u Žumberak: 1531 (ili možda 1534), 1538, 1539, 1580. i 1597 (Hranilović 1990: 596), koje su dijelom zahvatile i susjedna područja u (slovenskoj) Bijeloj Krajini (Voje 1990: 93-94). Izvori bilježe i sukobe između došljaka i starosjedilaca, te navodno kad se jedna skupina uskoka 1542. vratila u Tursku, bjelokranjsko pučanstvo toliko se razjarilo "...da se uskoci nigdje nisu smjeli pojaviti" (*ibidem* 93). Ipak, na žumberačkom području iz različitih struja pretežito vlaških doseljenika postupno se stvarao nov narod, koji je u sklopu Vojne krajine i u obrani Hrvatske razvijao osobit hrvatski etnički identitet - i štoviše, ta žumberačka uskočka sinteza nastala je tek u okviru Hrvatske, i to u vrijeme kad se hrvatsko ime, kako smo napomenuli, inače širilo na sjever preko Kupe i Save u zemlje nekadašnje srednjovjekovne Slavonije.²⁵

²⁵ Ovo smo morali naglasiti jer se već predugo žumberačke uskoke naprosto proglašava Srbima, na temelju više nego spornih interpretacija povijesnih izvora. Od četiri najstarijih listina o doseljavanju uskoka u Žumberak jedino treća iz 1538. spominje Srbe ili Rašane, dok prva govori samo o "nekim Vlasima" iz Turske (što smo i naveli u tekstu) - druga kaže samo to da su "... ljudi i njihovi prijatelji, žene i djeca..." došli iz Bosne, a četvrta spominje Vlahe koji su stigli s područja Cetine, dakle iz onih krajeva u kojima su u 15. st. živjele skupine "hrvackih Vlahov" (Pandžić 1991: 71-72). Prezimena i toponimi u Žumberku također potvrđuju da su preci ovdšnjeg pučanstva stigli iz raznih područja od sjeverne Albanije do Hercegovine i Dalmatinske zagore (v. Hranilović 1990: 597). Nekoliko prezimena zajednička su s katolicima zapadne Hercegovine i Dalmatinske zagore, a druga postoje i u Hrvata Bunjevaca (o kojima ćemo govoriti u nastavku), te u onih Srba koji su se razvili iz drugih vlaških populacija. Osim toga, neka današnja žumberačka prezimena zabilježena su prvi put u starom čakavskom življu oko Bihaća, gotovo jedno i pol stoljeća prije doseljavanja prvih Vlaha u ove krajeve! Što se tiče grkokatoličke vjere (odnosno slavensko-bizantskog obreda) u Žumberku, treba reći da ni to nije osobit dokaz o nekom naknadnom "unijačenju Srba", kako to vole isticati srpski autori. Grkokatoličanstvo bilo je jedno od mogućih alternativa, pa i prirodni izraz, za jedan narod koji je nastao u stapanju raznolikih populacija i kulturnih utjecaja. i čiji je jedan dio dolazio iz krajeva od Hercegovine prema jugu, gdje se već od kasnog srednjovjekovlja katoličanstvo miješalo s istočnim crkvenim obredom. S tim u vezi, poučno je napomenuti da i današnji hercegovački Hrvati nose svoju regionalnu oznaku po naslovu koji je oko 1448. prihvatio Stjepan Vukčić Kosača - lat. *dux Sancti Sabbae*, odnosno hrv. *ХЕРОЦЕГ ВАЂА СВЕТАГО САВЕ* (v. Јиречек 1990: 372), i koji je zapisan također na nadgrobnoj ploči njegove kćeri, bosanske kraljice Katarine, sahranjene kao katolička redovnica u crkvi Ara Coeli u Rimu (Stražimanić 1990: 49). To, dakako, ima malo zajedničkoga s kasnijim fenomenom srpskog "svetosavlja". I štoviše, u međuvremenu, dakle baš u vrijeme kad su uskoci stigli u Žumberak, posebne srpske crkve nije ni bilo. Stara pečka patrijaršija nestala je u 15. st., i tek će je 1557. obnoviti Makarije Sokolović, brat velikog vezira Mehmed-paše Sokolovića (Šišić 1962: 345), nakon čega slijedi stanovita srpsko-turska "idila" (da tako kažemo), do potkraj idućeg stoljeća, kad će najprije Austrija i zatim Rusija poticati ustanke u Srbiji i tako posredno utjecati na prerastanje "svetosavlja" u ekspanzivnu etničku i naposljetku nacionalnu ideologiju. O tome i o grkokatoličanstvu bit će još govora u našem pregledu.

Od sredine 16. st. uskoci, odnosno prebjezi iz "Turske", uglavnom Vlasi i sve češće pravoslavne vjere, i dalje su stizali u razne krajeve Hrvatsko-slavonskog kraljevstva, kao i u mletačku Dalmaciju. Tako su, primjerice, između 1540. i 1580. "turski" Vlasi tražili da im se omogući naseljavanje bliže moru kod Biograda (Hrabak 1990: 85). Sa svoje strane, kao i u slučaju Žumberčana i Senjana, Habsburgovci su pokušavali uklopiti vlaške došljake u obranu carstva. Pogotovu nakon rata 1593-1606. počeli su ih sustavno naseljavati na prostorima Vojne krajine, gdje su im u naknadu za vojnu službu davali zemlju i slobodu od feudalnih obveza. Posebna "vlaška prava" potvrdio je 1629. Hrvatski sabor, a iduće godine car Ferdinand izdao je tzv. *Statuta Wallachorum* za Vlahe u Slavonskoj krajini (Šišić 1962; Adamček 1980; Valentić 1984). U međuvremenu pokušalo se postići i crkveno jedinstvo. Godine 1611. Šimun Vratanja, prihativši navodno "po želji cijelog naroda... jedinstvo s katoličkom crkvom" (Pandžić 1991: 73), utemeljio je u Marči kod Ivanića (na posjedima zagrebačkog kaptola) sjedište grkokatoličke (unijatske) biskupije (koja je poslije preseljena u Križevce). Biskupija je u početku imala čak 60.000 vjernika (Lucić et al. 1993: 75; Šišić 1962: 345). Bilo je to u vrijeme kad je Hrvat iz ozaljskog kraja, Juraj Križanić (1617-1683) krenuo u Rusiji, maštajući o obnovi crkvenog jedinstva i podršci Rusije u borbi za slobodu slavenskih naroda.

Dakako, migracija i različite politike prema doseljenicima iz turskih zemalja zaoštrile su odnose i među kršćanskim (katoličkim) silama: u prvom redu između Beča i Mletačke republike, čiju su trgovinu s Levantom ugrožavali uskočki "gusari" u Senju. Tenzije su izbile na površinu u tzv. "Uskočkom ratu" (1615), koji je uznemirio tadašnju evropsku diplomaciju i rezultirao u tome da je Venecija u Madridskom miru (1617) prisilila Habsburgovce da presele okrivljenu uskočku populaciju iz Hrvatskog primorja u untrašnjost - u Otočac, u okolici Pazina i u Žumberak (Sekulić 1991: 17; Pavelić 1990: 17). S druge strane, međudržavne napetosti i na granici između mletačkih i turskih posjeda prelomile su se na leđa mirnih stočarskih Vlaha. Njihov opstanak - koji je ovisio o sezonskim kretanjima između zimskih pašnjaka u mletačkom priobalju i ljetnih u "turskom" zaleđu - bio je ugrožen kad su 1701. turske vlasti zabranile prijelaz granica mletačkim podanicima bez putnih isprava. Iste su vlasti zaprijetile da će svakom "Turčinu" koji ih primi biti odrubljena glava. Kao mogući izlaz mletački providur postigao je sporazum o ljetnoj ispaši u Hrvatskoj krajini, a narod je našao drugo rješenje. Obitelji su se podijelile na dva dijela. Jedna polovina nastanila bi se u "Turskoj", a druga u mletačkoj Dalmaciji (Stanojević 1987: 9-11).

Od Vlaha i od uskoka morali bismo razlikovati treću skupinu koja je od 17. st. sve više prelazila u hrvatske zemlje. Radi se o Bunjevcima. U radu o njima, nakon pregleda raznih teza, Ante Sekulić došao je do zaključak da se čini "... najpouzdanijim tražiti jezgru tog dijela hrvatskog naroda u starim romanskim stanovnicima" (1990: 21), koji su se u "... nemirnim razdobljima pomicanja stanovništva... pomiješali, srodili i suživjeli s brojnim Hrvatima ikavskog govora i katoličke vjere (*ibidem* 21-22)". U tom tumačenju, dakako, ima nešto što nas neminovno podsjeća na vlašku etnogenezu, iako prema Sekuliću "... nikada nisu Bunjevci ni njihovi predvoditelji ni spominjali, niti isticali kakvo svoje 'vlaško' podrijetlo" (*ibidem* 22). Ali unatoč tome, povijesni izvori ipak povremeno govore o "Vlasima-Bunjevcima"

(v. Pavelić 1990: 19, 28), odnosno o “Vlasima katolicima ili Bunjevcima” (*catholici Valachi alias Bunevci*), što su neki srpski povjesničari, opet po staroj shemu Vlah = Srbin koristili da bi lansirali neodrživu tezu o “katoličkim Srbima” (Sekulić 1991: 31). Zapravo o Bunjevcima jedino se može reći da im se postojbina nalazila na granicama zapadne Bosne, Hercegovine i Dalmacije, te da su one skupine koje su prešle iz Bosne na političko tlo Hrvatske, brzo prihvatile hrvatski etnonim, to više što su se vrlo malo razlikovale od drugih hrvatskih populacija. Isto se može reći za Šokce, kojih je domovina također bila u Bosni, ali sjevernije od bunjevačke, na području oko gornje Tuzle (Sekulić 1990: 186). Prema podatku što ga je iznijela ruska povjesničarka Marina Matinova, nakon dolaska Turaka oko 36.000 Šokaca prešlo je na islam (1988: 60), pa bismo u tome mogli vidjeti i jednu od dubokih povijesnih veza između (današnjih) Hrvata i muslimanskih Bosanaca.

Bilo kako bilo, Bunjevci i Šokci počeli su se seliti iz Bosne još u sklopu da tako kažemo “unutarnje migracije” između susjednih pokrajina Osmanskog carstva, u doba turske ekspanzije prema Dalmaciji, Lici i Podunavlju, i nerijetko uz pomoć fratara franjevačke provincije “Bosne Srebrene”. Zacijelo se pod takvim uvjetima stvorila i velika bunjevačka skupina na području Dalmatinske zagore i Ravnih kotara, kao i prve veće bunjevačke kolonije u Bačkoj i ostalom Podunavlju, koje su prema Sekuliću “osviježile” (1990: 29, 34-35) ranije slavensko pučanstva. S vremenom dalmatinski Bunjevci odbacili su taj svoj etnonim, ali su naseljenici u Podunavlju čuvali predaju da su im preci stigli iz Dalmacije. I doista, između 1600. i 1624. velik broj ljudi iselio je iz Kliškog sandžaka (iz turske Dalmacije!), a najveći dio završio je naposljetku u Podunavlju. U međuvremenu ti su preseljenici boravili u Lici, gdje su 1620. sudjelovali u pobuni protiv osmanskog moćnika Memibegovića. Kad su Turci slomili ustanak, franjevci su navodno “uhvatili veze” s agama u Podunavlju, i povelili oko 10.000 ljudi u Bačku (Sekulić 1990: 29, 42; Pavelić 1991: 58). Inače već u prvom desetljeću 17. st., druge bunjevačke skupine, u tri zasebne seobe, krenule su uz Velebit, te prešavši tursku granicu nastanile Hrvatsko primorje (južno od Novog Vinodolskog), Lič u Gorskom kotaru i neka mjesta u Lici. Naseljavanje je trajalo približno do sredine 17. st. (v. Pavelić 1991: 19, 21, 45, 89; Sekulić 1990: 15-16). Prema Rikardu Paveliću, u spomenute dijelove Hrvatske dotad je ušlo 6.500 Bunjevaca, popunivši tako dio prazine koja je nastala nakon odlaska oko 12.000 Hrvata čakavaca (starosjedilaca) iz Primorja (1991: 44-45).

Sredinom 17. st., u vrijeme kandijskog rata između Venecije i Turaka (1645-1649), zabilježeno je također nekoliko jačih migracija s rubnih područja Osmanskog carstva prema mletačkoj Dalmaciji. I u ovim slučajevima franjevci su često predvodili pobunjeni kršćanski narod (Lajić 1992: 63). Tako su 1646, pod vodstvom fratara, Poljičani stigli u Sumartin na Braču, a oko 300 obitelji iz Zaostroga prešlo je na Sućuraj. Zatim 1648. Vlasi iz zaleđa Zadra i Splita opet su migrirali na otoke (Hrabak 1990: 83), a dvije godine poslije (1650) žitelji sedamdesetak sela sa srednjeg i gornjeg toka rijeke Krke, odnosno oko 10.000 ljudi, spustilo se u šibensko primorje, odakle su ih franjevci preselili djelomično na otok Žirje (Lajić 1992: 63, 66). Mlečani su sa svoje strane poticali kršćanske pobune i prijelaze na tlo pod njihovom vlašću, jer su se ponadali, kao i Habsburgovci, da će novim ljudima osnažiti svoj graničarski korpus - međutim, kako primjećuje Ivan Lajić, izbjeglice su se velikim dijelom rasule po

dalmatinskom otočju (1992: 68). Zanimljivo je dodati da je tijekom tog rata bosanski pjesnik Hasan Kainija uputio prijekor "mletačkim Vlasima" da ne napadaju "Hrvate", jer će to "platiti" kad izgube Kandiju.²⁶ Dakako, "Hrvati" su za Kainija bili bosanski muslimani, a ne Hrvati kršćani, mletački saveznici (Gluhak 1990: 280-281).

Općenito, što je više Osmanska država prelazila u defenzivu, to je teži bio materijalni i "duhovni" položaj kršćanske raje, osobito katolika, koji su bili ne samo inovjernici s gledišta vladajućeg sloja, nego im je i vjerski poglavar bio sasvim izvan dometa Porte, a k tome su bili sumljivi Turcima zbog mogućih veza s neprijateljskim katoličkim silama - Austrijom i Mlecima. Zapravo već je nakon turskog poraza kod Siska počelo teško vrijeme za bosanske katolike, što se odrazilo i u znatnom smanjenju broja njihovih obitelji u Olovu, Sutjeskoj, Visokom, Kreševu, Sarajevu i drugdje (Sekulić 1990: 34). Iseljavanje je svakako bio ključni čimbenik u tome, o čemu svjedoči i podatak da se samo za biskupovanje Marijana Maravića (1645-1655) ukupno 2.000 obitelji iselilo u Ugarsku (*ibidem*). Zatim, poslije poraza Turaka pod Bečom 1683. u Bosni je, prema franjevačkim vijestima, počela prava hajka na katolike, koju su provodili i pravoslavci, jer je njihov patrijarh navodno naumio staviti pod svoju crkvenu vlast i katolike (Truhelka 1992: 39; Stražimanac 1993: 137-139). U svakom slučaju, 1685. srušen je samostan u Modriči, 1686. propao je samostan u Srebrenici - po kojem je "Bosna Srebrena" nekada dobila svoje ime, a 1703. razrušen je samostan u Olovu (Sekulić 1990: 31). U takvim prilikama, fratri su povelili nove skupine katolika iz Bosne.

U međuvremenu dalje se vodio bečki rat (1683-1699). Tijek zbivanja bio je razmjerno brz: do 1684. slavonska granica pomaknuta je natrag na istok do Virovitice; do 1687. Hrvatskoj je vraćena gotova sva Slavonija, Banija, i Lika. Zatim 1690. austrijska je vojska prodrla duboko u Srbiju, sve do Kosova, te pozvala Srbe, Bugare i druge balkanske kršćane na ustanak protiv Turaka, na što se odazvao samo jedan dio Srba. Sedam godina potom (1697) vojvoda Eugen Savojski probio se do Sarajeva, spalio taj grad, i te iste godine osvojio od Turaka zemlje u današnjoj Vojvodini. Kad je naposljeku 1699. sklopljen mir u Srijemskim Karlovcima, granica Habsburškog carstva zahvatila je svu Ugarsku (osim Banata) i najveći dio Kraljevine Hrvatske i Slavonije, dok su Mlečani proširili svoju dalmatinsku vladavinu do Knina, Sinja i Vrgorca. Ali ekspanzija kršćanskih sila nije bila time završena - poslije tzv. "prvog turskog rata" (1716-1718), Austrija je dobila velik komad Vlaške, sav Banat, sjevernu Srbiju i sjeverni rub Bosne južno od Save. Mlečani su tada stekli Imotski i prostor do Dinare. Nova crta mletačko-turske granice postat će trajna, i ona više ili manje predstavlja današnju granicu između Dalmatinske Hrvatske i Bosne. Međutim Austrija je u tzv. "drugom turskom ratu" (1736-1739) izgubila sve što je prije bila stekla u Bosni, Srbiji i Vlaškoj.

Skokovito pomicanje osmanske granice prema istoku - u čiju dublju političku pozadinu ovdje ne treba ulaziti, još je više pojačavalo pritisak "turskih" gospodara na kršćansku raju, što je zajedno s izgledima za bolji i sigurniji života u *od Turaka* oslobođenim habsburškim i mletačkim zemljama, pokretalo posljednje velike seobe bosanskih katolika. I ne samo njihove! Bunjevci i Šokci, odlazeći preko Save i Dunava, susretali su se s drugim hrvatskim

²⁶ Njegovi stihovi glase: O vi Vlasi mletački/ Nemojte se kladiti./ A Hrvate paliti./ Zato ćete platiti/ Kad vam ode Kandija.

migrantima, koji su se "vraćali" u Slavoniju iz zapadnih hrvatskih zemalja, iz dotadašnjih "ostataka ostataka" Hrvatske. Osim toga, seobe su se računale i kretale u više smjerova, pa su tako 1687. franjevci iz Rame krenuli sa svojim pukom u mletačku Dalmaciju, dok su iste godine kapetani Jure Vidaković i Dujo Marković doveli oko 5.000 Bunjevaca u Bačku, te ih naselili u Kaloči, Senti, Baji, Subotici, Somboru i drugdje (Sekulić 1990: 34-35). Najveća tadašnja seoba zbilja se, dakako, nakon pohoda Eugena Savojskog na Sarajeva, kad je oko 40.000 osoba, uglavnom katolika, ali i nešto pravoslavaca, krenulo u Slavoniju i Bačku (Sekulić 1990: 35; Pelidija 1990: 121). Neki autori, doduše, iznose druge podatke o veličini te migracije. Truhelka je govorio o preseljenju 20.000 (sic!) katoličkih obitelji u Slavoniju (1992: 39). Pelidija spominje 11.000 otišlih katolika, samo iz Dubočica, Dervente, Majevca, Sačanice i Zablatske (1990: 121). Sekulić navodi razne podatke za nekoliko područja uglavnom u sjevernoj Bosni, koje bi skupno iznosile oko 20.000 (1990: 35). Različite su i procjene o ukupnom odljevu katolika iz Bosne u svim seobama u ovom razdoblju. Sekulić spominje procjenu od 100.000 iseljenika (1990: 35), koja je možda previsoka. Naime, Stjepan Pavičić je na osnovi analize župnih knjiga do 1730-ih godina, zaključio "... da je iz Bosne tom seobom otišlo 70.000 katolika, dvije trećine cijeloga katoličkoga naselja" (1942: 137-138).

Bez obzira koji podatak prihvatimo, jasno je da je broj otišlih bio krupan, i da je bitno utjecao na dotadašnju etničku, odnosno etnoreligijsku sliku Bosne. Zbog tog eksodusa, kao i zbog iseljavanja pravoslavaca i "povratka" Muslimana iz izgubljenih područja, Bosna je do kraja 18. st. postala gotovo isključivo muslimanska. No, kad je kuga 1733. pogodila ovu osmansku pokrajinu, razredivši ionako smanjeno kmetsko pučanstvo, bosanski begovi pokušali su stimulirati imigraciju radne snage. Nešto pravoslavaca i srpskih kmetova stiglo je iz Podrinja i zetskih strana. Mnogo jača bila je imigracija Dalmatinaca koja je u 18-19. st. zahvatila jugozapadnu i srednju Bosnu, Ramu, i zapadnu Hercegovinu (Pavičić 1942: 139). Za neke, bio je to povratak u stari zavičaj iz kojeg su ih svojedobno odveli fratri. Zbog tih seoba broj katolika u bosanskom pašaluku narastao je tijekom 18. st. sa 20.000 na 90.000 (*ibidem*). Njihovi potomci čine osnovu današnjih bosansko-hercegovačkih Hrvata.

U desetljećima od početka bečkog rata, migracije pravoslavnih Vlaha - ali i Srba! - prema hrvatskim zemljama i današnjoj Vojvodini bile su slične po omjeru i po značaju, migracijama hrvatskih populacija. Naime najprije, prema sažetku Lopašića: "Počev od 1683. nakon turskog poraza kod Beča jako se uzvrpoliše Vlasi po čitavoj [turskoj - EH] Krajini, a Turci s toga uplašeni zaključiše na sastanku u Krupi, da će Vlahe od medja maknuti i nastaniti iza Une. Toga Turci, u to doba ljuto napastovani od banske i Karlovačke krajine, izvesti ne mogaše, a Vlasi pod zaštitom hrvatskoga grofa Nikole Erdeda i generala Karlovačkoga grofa Ivana Josipa Herbersteina zapremiše g. 1685-1688. priedjele banske i Karlovačke krajine oko Petrinje i Gline, Skrada, Vojnića, Krstinje i Budačkoga" (1991: 27-28). Bio je to dio šire vlaške migracije iz Bosne, u kojoj će, prema Pavičiću, sudjelovati ukupno preko 80.000 osoba (1942: 149). Od toga se oko 25.000 naselilo u Baniji, oko 15.000 u Lici, Krbavi i na Kordunu, a manje skupine u Dalmaciji (*ibidem*). Poslije, nakon proboja austrijske vojske do Kosova (1690) i ustanka dijela srpskog življa, zbilja se vjerojatno najpoznatija seoba Srba preko Dunava i Save. Kad su se "Austrijanci" povukli, u strahu od turske odmazde 36.000 obitelji,

odnosno prema drugim procijenama između 60.000 i 70.000 osoba (v. Šišić 1962: 313), pod vodstvom pečkoga patrijarha Arsenija III Čarnojevića, prešlo je "preko" na osvojena habsburška područja u južnoj Ugarskoj, Srijemu i Slavoniji (v. Šišić 1962: 313; Гречихъ 1990: 27-30). Budući da se srpsko pučanstvo koje je ovamo stiglo u doba Matijaša Korvina već dobro razrijedilo, novi je priljev zapravo obnovio temelje sjeverne ("prečanske") srpske dijaspore.²⁷ U tome migracijskom sklopu, Beč je 1700. donio odluku o uspostavi Vojne krajine na području oko Dunava, Save, Tise i Mureša. Takva je organizacija službeno trajala do 1741, nakon čega je postupno ukinuta (do 1751; u Bačkoj do 1745), a zatim se 1760-ih osnovala Banatska vojna krajina (sa sjedištem u Temišvaru). U međuvremenu, tijekom "drugog turskog rata", dio življa u "Turskoj" ponovno je ustao protiv Osmanovaca, pa je nakon 1740. - pošto su se Habsburgovci povukli preko Dunava - uslijedila još jedna velika migracija Srba u južnu Ugarsku i hrvatske zemlje. I nju je predvodio jedan srpski patrijarh (Arsenije IV Jovanović Šakabenta).

Među srpskim doseljenicima iz ova dva vala bilo je i imućnih ljudi i gradskog življa, te mnogo obrtnika i trgovaca (Цвијић 1987: 179). Dolazak toga - da tako kažemo - "elitnog" sloja jedan je od razloga zašto je južna Ugarska u idućim stoljećima postala središtem razvitka srpske kulture i nacionalne svijesti. Ovamo i u *slavonsku krajinu* stiglo je i oko 40-000-50.000 pravoslavnih Vlaha iz Bosne.²⁸ Međutim, ti, kao i ostali Vlasi iste vjere u hrvatsko-slavonskim krajevima i u južnoj Ugarskoj postupno će se posrbiti.

Ključni čimbenici u tome svakako su povlasti koje je 21. kolovoza 1690. austrijski car Leopold I izdao: "Časnom, odanom, milomu Nama Arseniju Czernovichu..." i ostalom kleru i svjetovnim staležima "grčkoga obreda" (Srkulj 1910: 123), a koje su uskoro dovele do osnutka srpske pravoslavne mitropolije u Srijemskim Karlovcima (1695). Naime 1690. car nije samo potvrdio vjersku slobodu pravoslavicima, pa i stanovit svjetovni imunitet ("... odsad [ih] nikakvi crkveni i svjetovni staleži nikako ne smiju smetati"), nego je također dao srpskom arhijepiskopu "... slobodu i vlast upravljati svim istočnim crkvama grčkoga obreda...", te utvrdio njegov položaj "... na čelu crkvama grčkoga obreda i zajednici ove vjeroispovijesti... po cijeloj Grčkoj, Srbiji, Bugarskoj, Dalmaciji, Bosni, Jenipolju i Hercegovini *pa i po Ugarskoj i Hrvatskoj* (Srkulj 1910: 124, *EH*)." Takvom je formulacijom car zapravo predao sve vjernike istočnog obreda u Habsburškom carstvu u ruke karlovačke mitropolije, koja je odmah, sa svoje strane, počela gušiti unijatski pokret (v. Kumpes 1992: 20) i širiti srpsko ("svetosavsko") pravoslavlje i srpsku etničku svijest.²⁹ Bio je to, međutim, dug proces, na koji su djelovali razni čimbenici. Primjerice, i Petar Veliki bavio se Srbima, uputivši njima i drugim pravoslavnim narodima Balkana poziv na ustanak (1711) u vrijeme rata s Turcima.

²⁷ Dakako, turske odmazde nakon povlačenja austrijske carske vojske nisu potaknule migraciju samo Srba. I velike skupine Bugara krenule su u to vrijeme preko Dunava u Ugarsku, Sedmograđe i Moldavsku (Литаврин 1987: 176).

²⁸ Pavičić navodi da su se naselili u Moslavini, Gariću, oko Bjelovara, Grzevca, Grubišnog polja, Pakraca, Daruvara, Virovitice, Požege, Gradiške, Đakova, Orahovice, Osijeka, Vukovara i Šida (1942: 139).

²⁹ U žestokom naletu, Arsenije Čarnojević spalio je sjedište grkokatoličke biskupije u Marči. Biskupija se poslije obnovila (u Križevcima), ali se grkokatolički živalj u Hrvatskoj, sve do dolaska Rusina i drugih grkokatolika s Karpatâ, ubrzo sveo samo na potomke žumberačkih uskoka, o čijem smo osobitom identitetu već govorili u jednoj prijašnjoj bilješci.

Otada je slika o Rusiji kao o velikom "pravoslavnom bratu" pomagala u jačanju srpske etničke svijesti (premda to nije bila krajnja nakana ruske politike). Štoviše, privlačnost te slike djelovala je i na srpske migracije, pa su u godinama poslije ukinuća pomoriške vojne krajine, točnije između 1751. i 1753, srpski pravoslavci krenuli, navodno "u masama", u južnu Rusiju, gdje su osnovali kolonije *Novaju Serbiju* ili *Slavenoserbiju* na području Hersonske gubernije (Гречић 1990: 30). Treba reći da je među njima bilo i osoba porijeklom iz drugih etničkih i vjerskih zajednica, pa i nekih Hrvata.³⁰

Nakon seobe u Rusiju, Austrija je učinila još jedan korak koji je po svoj prilici imao daleke posljedice za preinačenje identiteta pravoslavnih Vlaha-graničara: 1754. donijeti su novi zakoni za svu preostalu Vojnu krajinu (*Militaer Graenitz Rechten*), koji su efektivno ukinuli tradicionalna "vlaška prava" na ovom području (o tim zakonima v. Valentić 1991: 15-16). Međutim ostale su povlastice srpske pravoslavne crkve, a kad su u idućem desetljeću Turci napokon ukinuli Pečku patrijaršiju (1766), porastao je utjecaj i moć karlovačke mitropolije. Pa ipak, trebalo je proteći još stotinjak i više godina, s raznim međufazama, prije nego što je najveći dio nekadašnjih pravoslavnih Vlaha u hrvatskim zemljama - u općem ozračju narodnih preporoda diljem Evrope, te u sklopu specifičnih političkih okolnosti i sukoba - konačno prihvatio srpski nacionalni identitet. Naravno, bez obzira kako je nastao, taj je identitet *danâs* stvarnost.³¹

Razdoblje nakon oslobađanja hrvatskih i susjednih podunavskih zemalja od turske vlasti vidjelo je i druge važne migracije. Godine 1720, u sklopu mletačkih kolonizacijskih mjera, zadarski nadbiskup Vinko Zmajević naselio je tridesetak obitelji Gega (sjevernih

³⁰ Predvodnik seobe bio je pukovnik Jovan Horvat, čije ime rječito govori o složenim etničkim odnosima prije odlaska u Rusiju.

³¹ Govoreći o nestanku Vlaha tijekom 20. st., Mirko Valentić kaže: "Pripadnost pravoslavnoj crkvi - nositeljici srpske tradicije među doseljenicima u Hrvatskom kraljevstvu što se zasniva na kosovskom mitu i srpskom balkanskom carstvu Dušana - bit će Vlasima putokaz u konačnom izboru vlastita nacionalnog okvira" (1991: 16). Taj je zaključak u osnovi točan, ali ne treba zaboraviti da su vanjski čimbenici djelovali na buđenje srpskih (pa i velikosrpskih) osjećaja, i to ne uvijek onako kako se ponekad brzopleto tvrdi. Primjerice, poziv na ustanak koji je Petar Veliki 1711. uputio pravoslavnim narodima Balkana, tijekom rata s Turcima, nije bio upućen samo Srbima, nego i Crnogorcima, Bugarima i drugima. Petar se ponadao da će mu pobuna balkanskih Slavena olakšati ostvarivanje proboja na Crno more i na Sredozemlje, što je imalo prije svega vrlo konkretne razloge. Pravoslavlje je u tom planu služilo kao izlika, a u samoj Rusiji zanimljivo je da su Petrove zapadnjačke reforme izazvale najveći otpor upravo u krugovima tradicionalne Pravoslavne crkve. Treba reći da su ruski agenti istraživali i mogućnosti djelovanja u hrvatskim krajevima, pa je 1697. Petrov stolnik P.A. Tolstoj izvijestio cara o "Raguzanima" u Dalmaciji, koji se sami nazivaju Hrvatima, i rimske su vjere (Gluhak 1990: 186-187). Riječ je naravno o dubrovačkim Hrvatima, čija je politička samostalnost i geostrateški položaj bio od interesa velikim silama. Ipak, poduprijeti težnje Hrvata nije imalo smisla za rusku politiku u to vrijeme, vjerojatno ne toliko zbog razlika u vjeri, koliko zbog tadašnjega rusko-austrijskog savezništva. No savezništvo Rusije i Austrije prerast će u svoju suprotnost tijekom 19. st., kad će se ove dvije sile boriti za utjecaj nad novim državama na Balkanu. A tada se Obrenovička Srbija okreće ne Rusiji, već Austriji, a Ilija Garašanin u svom *Načertaniju*, tj. "Načrtu" za uspostavu novog Dušanovog carstva, govori izričito o suzbijanju ruskog utjecaja na Balkanu. Ponovni obrat u srpskom položaju slijedit će nakon državnog udara koji je doveo Karađorđevića na vlast u Srbiji. Vrijedi spomenuti da su i neki Hrvati u zadnjem dijelu 19. i početkom 20. st. (Kvaternik, Heruc, Radić) pošli u Rusiju, tražeći "slavenski" oslonac, kojim bi se Hrvatska mogla oduprijeti germanizaciji i madarizaciji. No već se dotad u Rusiji pojavio snažan srpski *lobby* (Očak 1993: 8), koji je najčešće blokirao hrvatske inicijative, dakako uz svu retoriku o pravoslavlju, dubokom srpsko-ruskom prijateljstvu i sl. A s druge strane, u samoj Hrvatskoj pojavio se u međuvremenu grof Khuen Héderváry, koji će uspjeti iskoristiti nacionalne osjećaje dijela hrvatskih Srba u politici koja je imala svrhu da drži Hrvatsku u podređenom položaju. Sva ova previranja od 18. do 20. st. odrazila su se na specifična "etnovidenja" u Srba, kao i u Hrvata, izgrađujući njihove identitete, te stvarajući nove mitove i (nažalost!) nove zablude, povrh onih koji su već postojali.

Albanaca) porijeklom iz Briska i Šestanita, kod današnjeg mjesta Arbanasi u predgrađu Zadra i djelomično na Pločama i u Zemuniku. Naziv za tu njihovu naseobinu na talijanskom jeziku - borgo Erizzo, dat je prema imenu tadašnjeg providura mletačke Dalmacije (v. Žic 1941: 564).³² Nešto kršćanskih Albanaca pošlo je i u Podunavlju, gdje su 1737. nastanili dva sela u Srijemu - Nikince i Hrtkovce (Šišić 1062: 339). Dakako, u međuvremenu i još više poslije odlaska dijela Srba (Hrvata i drugih) u Rusiju, austrijske vojne i civilne vlasti poticale su dolazak novih kolonista u podunavske zemlje, pretežito njemačkih. Prvi veći takav priljev zbio se još u razdoblju 1722-1727, kad se u južnoj Ugarskoj i istočnoj Hrvatskoj naselilo oko 10.000 njemačkih kolonista u 57 naselja (Geiger 1991: 321). No sustavna kolonizacija Nijemaca u Podunavlju počela je tek za vladavine Marije Terezije (1740-1780) i Josipa II (1780-1790). Godine 1766, dakle iste godine kad su Turci ukinuli Pečku patrijaršiju i time, kako smo označili, dali posredan poticaj srpskoj etnogenezi u ugarskim i hrvatskim zemljama - u Beču je osnovana posebna kolonijalna komisija za Bačku i Banat, koja je djelovala ne samo u austrijskim krajevima, nego je slala svoje povjerenike i u zapadne njemačke gradove: Ulm, Kölm, Frankfurt, Schweinfurt i Regensburg (Mirković 1968: 157). Zahvaljujući naporima te komisije došlo je do dva krupna doseljenička vala. U prvome (1768-1771) stiglo je 4.978 njemačkih obitelji ili 16.989 ljudi. U drugom (1784-1789) stiglo je oko 7.600 obitelji, odnosno 38.000 ljudi (Mirković: 157). Drugi val snažnije je zahvatio Hrvatsku, Slavoniju i Srijem, a tada su nastale i veće njemačke zajednice u Požeškoj kotlini (oko Kutjeva), pa i zapadnoj Slavoniji (Nova Gradiška) i u samom Zagrebu (v. Geiger 1991: 322). Najveći dio njemačkih kolonista bio je porijeklom iz Würtembergâ, Badena, Hessena, Pfalza, Alzasa i Lotaringije (*ibidem*, 320). No uz njih (i uz Hrvate i Srbe), u podunavsko kolonijalno područje stizali su i Mađari, Rumunji, Bugari, Slovaci, Česi, te manje skupine Talijana, Španjolaca i Francuza. Rusinska migracija prema Bačkoj zbila se još i prije useljavanja drugih stranaca iz udaljenih zemalja, zapravo još oko 1745, ali je pomak prema istočnom rubu Hrvatsko-slavonskog kraljevstva (u Srijem i u istočnu Slavoniju) slijedio tek 1810 (Biljnja 1987: 18-19). Slično tome, i dio njemačkih doseljenika u Bačkoj i Banatu preselio se postupno u Slavoniju, gdje su nastala kasnija njemačka naselja oko Đakova, Broda, Vinkovaca i drugdje (v. Geiger 1991: 322).

Na migracije u zemljama Habsburškog carstva, uvijek je djelovalo i odnos vlasti prema inovjernim skupinama. U Hrvatskoj se to odrazilo već nakon izbora Habsburgovaca, kad su se Židovi morali povući iz Kraljevine Hrvatske i Slavonije (i drugih zemalja Carstva) (Zlatković Winter 1987: 167). Židovske zajednice u hrvatskim zemljama ostale su jedino na području mletačke Dalmacije i Dubrovnika, na kojem su u 16. st. našli zaklon mnogi Sefardi, dakle španjolski Židovi, koje su "katolički vladari", Izabela i Ferdinand, prognali iz Španjolske 1492. Osmansko carstvo također je pružalo utočište Sefardima. U Bosnu su stizali većinom preko Dubrovnika (*ibidem*, 168). Hrvatsko-slavonsko kraljevstvo, međutim, ostalo je u načelu zatvoreno za nekatolike, osim za neke pravoslavne skupine (poglavito Vlahe), na koje su se poslije protegnule Leopoldove povlastice.

³² Prema Šišiću ovo je mjesto osnovano tek 1726. (1962: 360).

U 16-17. st. posebno je bio žestok otpor hrvatskih staleža i crkvenih krugova prema protestantizmu i doseljavanju protestanata, premda su i neki Hrvati dali važan doprinos protestantskoj reformaciji. Primjer Matije Vlačića Ilirika (1520-1576) vrijedi istaknuti, također zbog njegovih čestih progonstava i lutanja diljem Evrope, u kojoj se prema vlastitim riječima uvijek smatrao "tuđincem i Slavenom".³³ Osim toga, grofovi Zrinski, osobito Juraj stariji (u. 1603), širili su protestantizam na njihovom međimurskom vlastelinstvu.³⁴ Međutim, hrvatski Sabor vidio je u protestantizmu svojevrsan "tuđinski" utjecaj, pa je 1604. donio zaključak "da se izbace svi heretici", mada je poslije odlučio da se samo zaustavi širenje protestantizma (Kumpes 1992: 22). U Međimurju ubrzo je uslijedilo ponovno učvršćivanje katoličke prevlasti, osim u Legradu, gdje su protestanti zadržali većinu, i u kojemu su prema izvješću biskupskog izaslanika iz 1693. živjele "gotovo sve narodnosti koje postoje pod nebom" (Heršak 1990: 577).

Promjene u vjerskoj politici Habsburgovaca, s bitnim odrazom i na doseljavanje stranaca u Hrvatsku, počele su krajem 18. stoljeća. Naime 25. listopada, u sklopu svojih reformi, Josip II izdao je patent o vjerskoj toleranciji. Tada je počela nova imigracija aškenaskih (njemačkih) Židova u hrvatske zemlje, koji su idućih godina osnovali crkvene općine u Varaždinu (1785) i u Zagrebu (1805) (Zlatković Winter 1987: 167; Šišić 1962: 335). Do kraja stoljeća, odnosno od prijelaza iz 19. u 20. st., ukupan broj Židova u Trojednoj kraljevini Hrvatske, Slavonije i Dalmaciji narastao je na oko 20.000 (Zlatković Winter 1987: 167). Inače treba istaknuti da je Josip II, provodeći svoju opću politiku germanizacije, zabranio Židovima hebrejski jezik, i dopustio im samo njemački govor i uporabu njemačkih prezimena (Šišić 1962: 335). Vjerska trpeljivost utjecala je također na jačanje priljeva Nijemaca u hrvatske zemlje. U spomenutim kolonizacijskim pokretima sada su se lakše mogli uključiti njemački (i drugi) protestanti. No u tom su pogledu još postojali problemi, pa je prema jednom autoru: "Razvitak njemačkih kolonija u Hrvatskoj smetao... donekle nesiguran položaj protestanata. [ali]... samo kratko vrijeme, jer Protestanskim patentom 1859. protegnuta je sloboda vjeroispovijesti i na Hrvatsku i Slavoniju, pa je protestantima bilo omogućeno podizanje svojih vjerskih općina (Geiger 1991: 322-323)". Prema istom autoru, otada je počelo sve jače doseljavanje Nijemaca u tri slavonske županije, što će postići vrhunac oko godine 1900 (*ibidem*, 323).³⁵

Stigli smo već da početka najnovije hrvatske i evropske povijesti, i posebice migracijske povijesti. No preostaje nam još jedna tema vezana za razdoblje turskih osvajanja i povlačenja koja se djelomično odnosi na hrvatski kontekst - seobe bosanskih i drugih južnoslavenskih muslimana.

³³ U skupinu hrvatskih protestantskih djelatnika ističe se i Stjepan Konzul Istranin (1521-1568), rođen u Buzetu i bivši pop glagoljaš u Starom Pazinu, koji je u Urachu sudjelovao u izdavanju Biblije i drugih protestantskih knjiga na glagoljici, ćirilici i latinici, te umro, čini se u Željeznu, među gradišćanskim Hrvatima.

³⁴ Sigetski junak Nikola Šubić Zrinski (1508-1566) nije bio protestant, ali je bio trpeljiv i blagonaklon prema protestantima. Malo poslije njegove smrti, njegov sin Juraj stariji otvoreno se priznao protestantom i počeo tjerati katoličke svećenike iz Međimurja, dovodeći na njihovo mjesto protestantske pastore. Bilo je to inače u vrijeme velikih kriza - pošasti, bjegova i stalnih ratnih opasnosti, koje su dovele do bitnih promjena u sastavu međimurskog pučanstva. Samo u epidemiji 1553-1555, koju bismo mogli povezati s povećanim protokom ljudi, navodno je pomrlo 12.000 ljudi, i time prepolovilo pučanstvo kraja (v. Heršak i Šimunko 1990: 576-577).

³⁵ Mogli bismo dodati da su vjerske slobode što ih je uveo Josip II također potaknule zagrebačke srpske pravoslavce i Grke da u Zagrebu 1786. osnuju svoju vjersku općinu. Godine 1793. otkupili su od grada katoličku crkvu Sv. Margarete, koju su iduće godine posvetili kao crkvu Sv. Preobraženja (Šišić 1962: 335).

Spomenuli smo u našem tekstu, a obično se tako tvrdi, da su današnji bosanski muslimani, ili točnije njihova jezgra, nastali nakon što su pripadnici "Crkve bosanske" ili tzv. bogumili prešli na islam. Islam je navodno bio trpeljiviji prema njima od okolnih kršćanskih religija.³⁶ Ali ni islam im nije dao da se održe, i štoviše, iako je islam bio trpeljiv prema "narodima knjige" (kršćanima, Židovima i zatim prema ostacima zoroastrijaca u Perziji), prema ostalima je pokazao mnogo manju blagost, što je bio jedan od razloga za masovnu islamizaciju predaka turskih naroda srednje Azije. Pitanje je jedino kako je gledao na "Crkvu bosansku". No treba dodati da su preobraćanja na islam trajala sve vrijeme osmanske vlasti u jugoistočnoj Evropi, dok su "bogumili" nestali gotovo za jedno pokoljenje, a u onim zapadnim krajevima današnje Bosne koji su bili sastavni dijelovi Hrvatsko-slavonskog kraljevstva sve do početka 16. st., njihova je prisutnost u predislamskom razdoblju bila relativno slaba. Prema tome, teza o porijeklu bosanskih muslimana od pripadnika nekadašnje "Crkve bosanske" samo je djelomično točna. Nju također relativizira ono što znamo o migracijama.

Pa ipak, ostaje činjenica da se ubrzo nakon osvajanja Bosne (1463) u njoj stvorila razmjerno kompaktna masa preobraćenika na islam, među kojima je bilo i pripadnika starog vladajućeg sloja, koji su poslužili Osmanovcima kao uporište za organizaciju vlasti u zapadnim krajevima. Zatim, kako su Turci osvajali sve više teritorija u Ugarskoj, Hrvatskoj i Dalmaciji, bosanski muslimani naselili su vojna i upravna središta u novopripojenim područjima. Zahvaljujući njima, slavenski jezik proširio se preko Drave po širokom pojasu od istočnog Banata do sjevernog Balatona. Naravno, uslijed vjerskog preobraćanja na islam u tim osvojenim područjima u muslimansko pučanstvo ušao je nemali broj starosjedilaca, osobito u Dalmatinskoj zagori, srednjoj Slavoniji i sjevernoj Mađarskoj, premda su Bosanci činili osnovu muslimanske kolonizacije. Smatra se da su se dvije petine bosanskih muslimana uselile u osvojene susjedne krajeve od 16. do 18. st. (Pavičić 1942: 134). Ali zatim, počevši s gubitkom hrvatskih i ugarskih posjeda, selidbena struja se okrenula. Muslimani - bivši Bosanci, zatim islamizirani Slavonci, Dalmatinci i Mađari - povukli su se dijelom u Bosnu, a dijelom u Srbiju. Potkraj 17. st., primjerice, prognani "Turci" iz Like, među kojima je bilo i ličkih starosjedilaca, povukli su se u Bihaćku krajinu (v. Lopašić 1991: 28), osim jedne skupine oko Perušića koju je osloboditelj Like, pop Marko Mešić, preobratio na katoličanstvo (Pelidija 1990: 120). To je bio jedini takav slučaj u Hrvatskoj. Inače, usporedo s kršćanskom "rekonkvistom" nastavilo se povlačenje prema preostaloj "Turskoj" - tzv. *muhadžirska* migracija, a u 19-20. st. ključni pokretači postali su osamostaljivanje i ekspanzija balkanskih zemalja (v. Цвијић 1987), austrougarska okupacija (1878) i zatim aneksija (1910) Bosne i Hercegovine, te politika kraljevske i "socijalističke" Jugoslavije. Prema nekim procjenama u prvom razdoblju, do 1699, iz Ugarske, Slavonije, Like, Krbave i Dalmacije iselilo se 130.000 muslimana (Pelidija 1990: 122). Zatim od 1878. do 1918. 160.000 južnoslavenskih muslimana iselilo je u Tursku. Između 1910. i 1971. broj otišlih iznosio je oko 135.000 (za ove podatke v. Smlatić 1978).

³⁶ Josef Matuz o tome kaže: "Islam, bitno tolerantniji od srednjovjekovnog katolicizma, bogumilima se svakako, činio kao pravo oslobođenje" (1992: 45). Trebao je, međutim, dodati da se ni pravoslavlje nije pokazalo trpeljivo prema "bogumilima".

Kad govorimo o migracijama bosanskih i južnoslavenskih muslimana, vrijedi se zapitati koliko one - čak i izravno! - ulaze u sklop hrvatskih migracija. Načeti tu problematiku u današnjem trenutku nije lako, jer ona dodiruje i pitanje samog identiteta bosanskih i južnoslavenskih muslimana, i tako nerijetko dovodi do bolnih nesporazuma. Ipak, teško je poreći sve indikacije da je *jedan dio* bosanskih muslimana nastao iz istog *etničkog temelja* kao i mnogi današnji Hrvati, što se odnosi ne samo na bosansko-hercegovački prostor, nego (uzevši u obzir što smo rekli o migracijama) i na lički prostor, dalmatinski, slavonski itd. Isto tako, nema sumnje da je *jedan dio* bosanskih muslimana, po svoj prilici sve do početka snažne *muhadžirske* migracije, pa i poslije, označavao sebe hrvatskim narodnim imenom. Vidjeli smo to u pjesmi Hasana Kaimije o kandijskom ratu, a poznata je i tzv. "Hrvatova pjesma" (*Hrvat türkesi*, često netočno prevedena kao "Hrvatska pjesma") koju je u zemlji Sedmogradskoj, dakle u tuđini, spjevao pjesnik Mehmed (oko 1588-1589). Sličnih primjera možemo naći u većem broju, a osim toga, nisu ni svi južnoslavenski muslimani bili Bosanci. Neki su bili Hercegovci, neki srpskog ili pak vlaškog porijekla (poput Mehmed-paše Sokolovića, čiji je brat Makarije obnovio Pečku patrijaršiju). Neki su bili Bugari, a neki svakako Hrvati, ili barem porijeklom iz hrvatskih zemalja (dakle "Hrvačani").

Među "pomuslimanjenim Hrvatima", Trpimir Macan, nabraja, primjerice: Admed-pašu Hercegovića (sina Stjepana Vukčića Kosače), zatim Mahmut-paše Hrvata, Rustem-pašu Hrvata, Pijali-pašu Hrvata, Sijavu-pašu Hrvata, Husrev-bega, pa i Hasan-pašu Predojevića (1992: 187-188). Teško je, doduše, utvrditi kakav su etnički identitet imali Admed-paša Hercegović, na turskom zvan Hersek Ahmed-paša (1453-1517), ili Hasan-paša Predojević (umro 1593). Obojica su bili rodom iz današnje Hercegovine. Ahmed-paša, najprije kršten kao Stjepan (Kosača), bio je poslan kao talac u Istanbul, gdje je primio islam i uskoro postao miljenik Mehmeda II. U vrijeme Mehmedovih nasljednika bio je veliki vezir nekoliko puta između 1497. do svoje smrti 1517. ili 1518. u okolici Haleba (v. Hammer 201; *Иречек* 1990: 398). Na početku rata s Mlečanima (1503) bio je skinut s te dužnosti, "vjerojatno zbog straha da rat neće voditi s dosta žara protiv svojih zemljaka i starih drugova po vjeri..." (Hammer 1979: 273). Drugi Hercegovac, Hasan-paša Predojević, nije imao takve skrupule. Rođen je u Klobuku, a odgojen u Istanbulu. Postao je najprije beg u Segedinu i zatim beglerbeg Bosne. Nakon poraza Turaka kod Siska, čiju je vojsku predvodio, utopio se za vrijeme povlačenja u Kupi. Za njega Lopašić kaže da su ga "... milovali Vlasi, a on se podpunoma u njih uzdao, upotrebljavajući ih na svojih vojnah" (1991: 11). Dakako Husrev-paša, odnosno ćahije (vojvoda) Tardić, rodom iz Šibenika, zacijelo je bio Hrvat. Radio je na pridobivanju hrvatskog plemstva za tursku stranu, te uspješno širio osmansku granicu u Lici (v. Pavelić 1991. 65-66). Zanimljiva (iako mračna) bila je sudbina jednog "Slavonca" Džanverdija Gazalija. Stigavši u Egiptu, "sramotno je izdao" posljednjeg mamelučkog vladara sultanu Selimu, a poslije se okrenuo protiv Turaka i pokušao stvoriti osobnu vladavinu u Siriji i Palestini (Hammer 1979: 343-345). Za vladavine

Sulejmana Veličanstvenog čak je četiri velika vezira došlo iz hrvatskih krajeva. Prvi među njima bio je Slavonac Mustafa - drugi Ferhat, rodom Šibenčanin a zatim sandžak-beg Smedereva, koga je Sulejman dao pogubiti 1524. jer je navodno previše globio (Hammer 1979: 347; Јиречек 1990: 417). Peti po redu Sulejmanov veliki vezir, i vjerojatno najvažniji Hrvat na tom položaju bio je Rustem-paša (1500-1561). U njegovo hrvatsko porijeklo ne sumnja ni Hammer. U turskoj službi stigao je prvo do položaja glavnog oružnika, zatim je postao namjesnik Diyabekira i napokon veliki vezir. Napisao je i povijest Osmanskog carstva do 1560 (v. Hammer 1979: 458-459; Новичев 1963: 267). Doduše, među njegovim "zaslugama", treba ubrojiti i to da je navodno u tursku upravu uveo običaj kupovine položaja, i time "... otvorio vrata potkupljivosti i kvarenju uprave u svim granama" (Hammer 1979: 285). Nakon Rustem-pašine smrti, na njegovo mjesto popeo se Ali-paša, Sulejmanov veliki vezir od 1561. do 1565, inače porijeklom s otoka Brača. Kao dječak bio je odveden u janičara, te se postupno uzdigao do položaja namjesnika Egipta. Hammer kaže o njemu da je bio "... tijelom jako debeo, ali duhom lagan, duhovit i domišljat (179: 486).

Za većinu spomenutih pojedinaca - iako možda ne za sve! - može se reći da su bili hrvatskog porijekla, te da njihova ponekad vrlo slikovita migracijska iskustva u turskom i islamskom svijeta ulaze u panoptikum hrvatske migracijske prošlosti. Odlazili su u taj svijet ponekad silom - odvedeni u janičare ili sužanjstvo, a ponekad dragovoljno - prigrlivši islam iz uvjerenja, radi boljeg probitka, pa i zbog pustolovine. A na svako ime koje je povijest zabilježila, dolazio je golem broj danas bezimernih ljudi, koji su se uputili u zemlje Osmanskog carstva i propali bez traga, ili koje su "leteći odredi", redovne turske vojske ili kršćanski trgovci odveli iz hrvatskih zemalja i prodali u razne osmanske pokrajine. Kao ilustraciju možemo se ponovno poslužiti Macanovim podacima: 1469. Turci su odveli iz Hrvatske i Kranjske oko 60.000 sužnjeva, 1471. oko 30.000, a 1474. prilikom pustošenja vlastelinstava u Zagorju, Turopolju i oko Križevaca odveli su 14.000 osoba (1992: 120). Zbrojima li te tisuće i usporedimo ih s drugim "migracijskim kontingentima" koje smo iznijeli u našem radu, vidjet ćemo koliko su značajne. I naravno, najveći dio tih ljudi poslije je prihvatio islam, i nerijetko ponovno stekao svoju slobodu.³⁷ Mada su takvi masovni odljevi prestali nakon što je turska vojna moć počela slabiti, pojedinačne i skupne

³⁷ Ponekad u izvorima možemo naići i na podatke o sudbinama odvedenih ljudi. Na rubu anonimnosti jest slučaj jednog mladića iz Župe dubrovačke, koga su crnogorski Drobnjaci pozvali u planine radi trgovine stokom, uhitili i prodali u roblje Turcima, koji su ga odveli u Skoplje, Plovdiv i Istanbul. Međutim, uspio je ipak uteći, te se vratio preko Rusije, Vlaške i Ugarske u Dubrovnik, gdje je ispričao svoj slučaj pred dubrovačkim sudom (Јиречек 1990: 428-429). Mnogo više znamo o boravku Bartolomeja Đurđevića u turskom sužanjstvu, budući da nam je ostavio i pisana djela o tome. Inače, Đurđević se rodio 1506. u Maloj Mlaci (izričito je spomenuo da je iz Hrvatske), a bio je zarobljen u boju kod Mohača (1526). Zatim je desetak godina ostao u turskom ropstvu, živeći gotovo u svim krajevima Osmanskog carstva, gdje je prodavao vodu, radio kao pastir, kao ratar, kao konjušar, i čak sudjelovao u tursko-perzijskom ratu. Uspio je uteći Turcima 1535. preko Damaska i Jeruzalema, a umro je u Italiji 1566 (dakle u godini Sulejmanove smrti pred Sigetom), napisavši, među inim, dva djela o teškom životu kršćana pod Osmanovcima, odnosno o običajima Turaka (v. Kolbas 1990: 67-68; Новичев 1963: 275-276).

seobe Hrvata preobraćenika na islam, kao i bosanskih muslimana koji su se osjećali Hrvatima, trajale su zapravo sve vrijeme dok se Osmansko carstvo nalazilo na granicama Hrvatske. I napokon, bez obzira što nas to opet dovodi u problematičnu raspravu, u stanovitom smislu može se reći da migracije muslimanskih Hrvata traju i do naših dana.³⁸

Migracije u doba Austro-Ugarske

Novija migracijska prošlost hrvatskih zemalja (i Bosne i Hercegovine) podudara se, više-manje, s ulaskom u austro-ugarsko razdoblje, koje počinje (strogo uzevši) od 1867, s preobrazbom dotadašnjeg Habsburškog carstva u "dvojnu monarhiju" - Austro-Ugarsku.

Na početku tog razdoblja, kao i tijekom 18. i u prvom dijelu 19. st., osnovno migracijsko kretanje u hrvatskim zemljama još je uvijek *doseljavanje*, odnosno preseljavanje u kolonijalna područja. Prema procjeni Ivice Nejašmića, između 1869. i 1900. ukupno 140.000 osoba uselilo se u Hrvatsku, naspram 99.000 osoba što su tada napustile hrvatske zemlje (1991: 110). Porast iseljavanja nakon 1880. bila je, istina, nova pojava, o kojoj ćemo govoriti uskoro, ali unatoč blagom negativnom migracijskom saldu (-3.000) između 1880. i 1890, ukupna migracijska bilanca od 1869. do 1900. bila je pozitivna - oko 40.000.³⁹ Uostalom, već smo naveli (prema Geigeru) da je doselj enje Nijemaca u Hrvatsku doseglo vrhunac oko 1900. A dotad su u Hrvatsku ušli i znatni kontingenti Čeha, Slovaka, Talijani i drugih. Velika koncentracija nekih novih etničkih skupina na granici zapadne Slavonije, treba se pripisati i posljedicama razvojačenja Vojne krajine, koje su zbog boljih prirodnih i prometnih uvjeta povoljnije utjecale na ovdašnje gospodarske prilike, nego u pasivnim južnim krajevima bivše Vojne Hrvatske. Razvojačenje je provedeno i prije u zapadnoj Slavoniji (te u vojnom Sisku i Žumberku) (1869), nego u ostalom dijelu Hrvatsko-slavonske krajine (1881) (Valentić 1991: 24). Naposljetku, godine 1907. donijet je i Zakon o preseljavanju i naseljavanju u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji. Bankama je tada dopušteno da kupuju stare veleposjede i da ih parceliraju i prodaju naseljenicima, što je zbog razmjerno skupih uvjeta prodaje (i kredita) više pogodovalo imigraciji imućnijih stranaca, nego što je omogućilo preseljenje domaćih ljudi iz siromašnih krajeva (Nejašmić 1992: 145).

³⁸ Takav zaključak ne treba se odmah shvatiti kao implikacija da autor smatra da su bosansko-hercegovački muslimani "najčistija krv hrvatskoga naroda". Sve što smo rekli u ovom tekstu, upućuje na besmislicu takvih polazišta, kao što je uopće besmisleno govoriti o "čistoći krvi" ili vrednovati tako nešto, osim dakako u epidemiološkim istraživanjima krvnih i nasljednih bolesti. Etnički i nacionalni identiteti stvaraju se u "dugom hodu", i nema sumnje da je razdoblje od preko 500 godina pripadnosti islamskoj kulturi bitno utjecalo na oblikovanje specifične etničke svijesti u bosanskih muslimana. Ipak, unatoč tome, veze između bosansko-hercegovačkih muslimana i Hrvata vrlo su duboke, i mada one ne isključuju druge etničke odnose, može se govoriti o kontinuitetu koji traje sve do naših dana, i zbog čega čak i danas neki bosansko-hercegovački muslimani smatraju sebe Hrvatima. Nije to većina, ali je povijesna stvarnost da Hrvati islamske vjere još uvijek postoje. Prema tome, i njihove seobe dio su hrvatske migracijske povijesti.

³⁹ Prema Nejašmiću, broj doseljenih osoba prema iseljeničkom kontingentu iznosio je 50.000 prema 10.000 od 1869. do 1880, 60.000 prema 63.000 između 1880. i 1890, i 30.000 prema 26.000 između 1890. i 1900 (*ibidem*).

Na doseljavanje, kao i na iseljavanje, djelovali su dakako, i drugi bitni čimbenici - postupno ukidanje feudalnog sustava od sredine 19. st., početak industrijalizacije, izgradnja novih prometnih veza, i svakako politički motivi. I epidemije zaraznih bolesti koje su pogodile pučanstvo hrvatskih zemalja od sredine 19. st. zacijelo su djelovale na širenje prostora za dolazak stranih kolonista.⁴⁰ Međutim, blagi pad pravoslavnog (srpskog) pučanstva između 1869. i 1880. (2,8% - Szabo 1988: 158) vjerojatno je jednim dijelom povezan sa spontanom iseljavanjem u novoosamostaljenu Srbiju, a zatim i u Bosnu i Hercegovu.⁴¹ S druge strane, gospodarske nevolje i prirodne nesreće u krajevima porijekla, odgovorne su za dolazak skupina širomašnih stranih seljaka. Upravo je to razlog zbog čega se 1880-ih stvorila mala zajednica Talijana iz Trentina na dijelu bivše općine Pakrac (u selima Ploštine, V. Banovac, Strževac i dr.). Mnogo složeniji čimbenici u to vrijeme doveli su do jačanja nazočnosti talijanske etnije u Istri, Rijeci i Dalmaciji. Osim porasta autohtone talijanske manjine, pa i asimilacije dijela domaćih Hrvata, zbog čega je udio Talijana narastao u ovim krajevima tijekom 19. st., ovdje su politički potezi austrijskih i ugarskih vlasti (potonjih u Rijeci za vrijeme tzv. "riječke krpice") poticali doseljavanje Talijana kao način da suzbiju hrvatske (i slovenske) političke težnje.⁴² Slično tome, u Hrvatsko-slavonskom kraljevstvu, sve od vremena Bachova apsolutizma (1850-ih), rastao je broj stranih činovnika, najviše Nijemaca, ali i Čeha, Slovenaca i drugih, koje su domaći ljudi u početku pospradno zvali "bachovim husarima" (Šišić 1962: 430; Macan 1992: 289). Bio je to dio osobite "austro-ugarske" migracije, u koju možemo uključiti i seobe privatnih osoba iz elitnih skupina - stranih poduzetnika, bankara, trgovaca, profesionalnog osoblja, visokih stručnjaka, kvalificiranih radnika i drugih, čiji je doprinos napretku hrvatskom gospodarstvu, kulturi, pa i politici, ponekad bio vrlo velik. Dakako, u kretanjima između pojedinih zemalja Monarhije sudjelovali su, sa svoje strane, i ljudi rodom iz Hrvatske.

Austro-ugarska okupacija Bosne i Hercegovine (1878) otvorila je neke nove migracijske perspektive. Štoviše, u godinama neposredno prije same okupacije, i poslije nje, u te su zemlje stigle znatne skupine Ličana i Dalmatinaca, među kojima je, po svemu sudeći, bilo više Srba nego Hrvata. Prema jednom izvješću, između 1878. i 1883. oko 10.000 doseljenika iz Hrvatske ušlo je samo u Bihački kraj (Mikić 1990: 183). Ta je pojava inače vezana za emigraciju muslimanskog življa u preostale zemlje Osmanskog carstva - koja je navela lokalne veleposjednike da uposle drugu radnu snagu (tj. kmetove), a kad bi i sami "begovi" otišli, njihova zemlja ostala bi slobodna za "uzurpaciju".⁴³ U takvim su se okolnostima,

⁴⁰ Agneza Szabo spominje koleru, koja se 1855. pojavila u Rijeci i proširila preko Like u preostalu Hrvatsku, i ponovno harala 1872-1873, zatim boginje (1852, 1855, 1870-1874), tifus (1855-1856, 1858), šarlah (1859), te sifilis i trahom (1988: 156, 158).

⁴¹ Cvijić je procijenio da je čak 80% pučanstva sjeverne Srbije poteklo od doseljenika koji su stigli ovamo tijekom 19. st. (1987: 170), a prema njemu i svako teritorijalno proširenje Srbije (1833, 1878 i 1912) bilo je također popraćeno velikim seobama (1990: 147).

⁴² Istina, treba priznati da je u Istri bilo i obratnih slučajeva, iako je sam ustroj političke vlasti ipak išao najviše naruku talijanske i potalijančenom življu.

⁴³ Na sjevernim obroncima Grmeča u to vrijeme nastala su lička sela Hašani i Gornja Suhaja, a mnogo slobodne zemlje bilo je i u bosansko-petrovačkom i sanskom kotaru (Mikić 1990: 1990). Za razliku od Ličana, Dalmatinci su pristizali u Bosnu u manjim skupinama i naselili se poglavito u rubnim dijelovima travničkoga i bihačkog kotara, te djelomično u sanskom kotaru (*ibidem*, 183).

razmjerno brzo u Bosnu i Hercegovinu počeli doseljavati i stranci iz udaljenijih krajeva, i to ne uvijek iz drugih zemalja Austro-Ugarske.⁴⁴ K tome, početkom 1880-ih austrougarska uprava u Bosni i Hercegovini počela je provoditi organiziranu kolonizaciju. Najprije je 1883. i 1884. dovela u banjalučki i prnjavorski kraj 75 obitelji iz Južnog Tirola i Trentina (ukupno 470 osoba), kojima je data prednost u kolonizaciji, jer su stradale od poplava u svom zavičaju (v. Mikić 1990: 185-186). Radi se o gotovo istom okviru koji je uvjetovao dolazak talijanskih seljaka u zapadnu Slavoniju, s tom razlikom što su doseljenici u Bosni bili smješteni djelomično na begovskim imanjima. Zatim, između 1890. i 1905. državna kolonizacija u Bosni ušla je u drugu fazu, pa je na erarskim zemljištima u donjem Pounja i u zapadnoj Bosanskoj Posavini, te oko Banja Luke, Prnjavora i Dervente, naseljeno oko 30.000 kolonista - Nijemaca, Mađara, Čeha, Slovaka, Talijana, Ukrajinaca i Poljaka (v. Mikić 1990: 186-188; Šehić 1990: 198).

Iako su postojale neke sličnosti s usporednim kretanjima u Hrvatskoj, situacija u Bosni i Hercegovini za vrijeme austro-ugarske okupacije imala je dosta svojih osobitosti. Prije svega, spomenuti odljev dijela domaćeg pučanstva (osim muslimanskih *muhadžira*, i nekih pravoslavaca koji su pošli u Srbiju) bio je veći, a plodne zemlje bilo je inače mnogo manje nego u Hrvatskoj. Drukčija je bila i elitna "austro-ugarska" migracija. Budući da je trebalo odmah stvoriti suvremenu državnu upravu, u tu svrhu iz drugih zemalja "dvojne monarhije" dovedene su stotine i stotine državnih činovnika. Međutim, političke prilike bile su još nesigurne - još je tinjao otpor prema "Austriji" u dijelu muslimanskog življa, a bosanski Srbi i dalje su gajili nadu o pripojenju Srbiji. Zato je u izboru činovnika za Bosnu i Hercegovinu, austro-ugarska uprava vodila računa o tome da po narodnosti i jeziku budu što bliži domaćem življu, osim što je (razumljivo) tražila da budu privrženi novom poretku. Postojali su i čisto praktični razlozi za izbor ljudi koji će lakše razumijeti domaći jezik. Vrlo visok stupanj nepismenosti zahtijevao je da se komunicira uglavnom usmeno. Takvi i slični motivi očito su djelovali sve vrijeme austro-ugarske uprave, i premda su na početku 20. st. oko tri petine državnog činovništva u Bosni i Hercegovini tvorili doseljeni stranci, u ukupnom broju vidno su prevladavale osobe *raznih slavenskih narodnosti*. Bilo ih je 82,4% 1905, a taj je udio narastao na 85,8% do 1912. (Šehić 1990: 196). Dakako, najveću pojedinačnu podskupinu u ukupnom broju tvorili su početkom 20. st. domaći "Bosanci" - kojih je 1910. bilo nešto manje od jedne trećine svih državnih službenika. Ali odmah na drugom mjesto po brojnosti nalazilo se 2.671 Hrvata, na koje je odpala gotovo četvrtina (23,5%) od ukupno 12.221 činovnika u Bosni i Hercegovini te godine - dakle mnogo više od udjela Nijemaca (11,2%) i Mađara (svega 3,1%) zajedno (*ibidem* 197). Jasno, dio tih Hrvata bio je domaćeg bosansko-hercegovačkog porijekla. Pa ipak, kako treba pretpostaviti da su domaći Hrvati ušli i u skupinu "Bosanci", doseljavanje je svakako odigralo ključnu ulogu. Od drugih slavenskih skupina, Česi (oko 11%) imali su tek malo manji udio od

⁴⁴ Mikić kaže da je Franc Pfaner, opat trapistanskog samostana "Marija Zvijezda" kod Banja Luke, imao važnu ulogu u naseljavanju stranaca u tom kraju - poglavito njemačkih seljaka, koji su najviše dolazili zbog teških gospodarskih prilika tada u Njemačkoj i zbog podbacivanja ljetina između 1876. i 1879 (1990: 183).

Nijemaca, a jače od Mađara bili su zastupljeni Poljaci (5,2%), Slovenci (3,5%) i naravno Srbi (7,5%) (*ibidem* 197). Čeha i drugih doseljenih Slavena bilo je osobito mnogo u javnom obrazovnom sustavu.⁴⁵

Osim za seosku kolonizaciju i za migraciju činovnika, teže je utvrditi točnu sliku drugih oblika "austro-ugarske" migracije u Bosnu i Hercegovinu, te odrediti udio hrvatskih doseljenika u njima. Poznato je, međutim, da je izgradnja prvih željeznica i industrijskih pogona u tim zemljama povukla strane stručnjake i stranu radnu snagu. Primjerice, godine 1912. od svih kvalificiranih radnika zaposlenih na bosansko-hercegovačkoj željeznici čak 70,7% bili su stranci, većinom iz ugarskog dijela Monarhije (vjerojatno mnogi iz Hrvatske - EH), a stranaca bijaše mnogo također u Bosanskom d.d. za drvenu preradu u Tesliću (Šehić 1990: 197). No po apsolutnom broju, sve su to još uvijek bile razmjerno male skupine. K tome, politička napetost uoči aneksije Bosne i Hercegovine (1908), pa zatim prije izbivanja prvog svjetskog rata, imala je odraza na tekuća kretanja. Poslije aneksijske krize neki njemački agrarni kolonisti počeli su se osjećati ugroženima od okolnih Srba (pričalo se o skrivenom oružju i pripremi srpskog ustanka), dok se kod seljaka iz Poljske već 1911. pojavila želja za povratkom u domovinu (Mikić 1990: 190, 191). Drugi su doseljenici tražili primitak u bosansko-hercegovačko podaništvo, što je bilo teško za osobe iz ugarskih (i hrvatskih!) zemalja, jer Pešta nije dopuštala nužan odpušt iz državljanstvo (*ibidem* 190). A zatim je izbio svjetski rat!

U međuvremenu, od posljednje četvrti 19. st., u hrvatskim zemljama počeo se razvijati nov obrazac masovne "ekonomske" migracije, ili točnije, migracije *radne snage*. Glavni su sudionici tog kretanja bili (i dugo vremena ostali) tek deruralizirani seljaci. Na takav tok djelovali su neki već spomenuti čimbenici: ukidanje kmetstva i feudalnog sustava, rana industrijalizacija, razvojačenje Vojne krajine. Ali uza sve to, jedna druga promjena imala je presudni značaj. Kao posljedica inih kretanja u općem sklopu "modernizacije", početkom 1880-ih hrvatske su zemlje ušle u tzv. *demografsku tranziciju*, kako znanost o pučanstvu naziva pojavu koje je osnovna značajka: "... smanjenje smrtnosti uz zadržavanje visoke rodnosti...", što je u Hrvatskoj, kao svuda u svijetu, "... povećalo [...] prirodni priraštaj, posebice 'agrarni višak pučanstva', i namnožilo mnogo gladnih usta koja je trebalo hraniti" (Nejašmić 1991: 92). No premda je između takvog demografskog preokreta i "odlaska u svijet" postojala izravna veza (kako zaključuje Nejašmić, *ibidem*), treba voditi računa o relativnom odnosu, o međugri populacijskih i društvenih silnica u kojoj je bilo raznih razina: porast agrarne gustoće, mrvljenje maloposjeda, te prodor robno-novčanih odnosa i kapitalizma u općem okviru industrijalizacije Austro-Ugarske. U cjelini uzevši, može se reći da je narod stekao slobodu od prijašnjih stega (kmetstva ili vojne službe u krajini), ali da je ubrzo postao

⁴⁵ Primjerice, samo u školskoj godini 1899-1900. među devetnaest profesora u tri tadašnje javne gimnazije u Bosni i Hercegovini, bilo je šest doseljenih Hrvata, pet Slovenaca, tri Čeha - samo se jedan profesor (muslimanskog imena) izjasnio kao "Bosanac", a preostala četvorica bili su Nijemci, od toga je jedan bio rodom iz Slavoniji i tri su bila porijeklom iz Češke i Moravske (v. Džaja 1990: 171). U ove prosvjetiteljske "austro-ugarske" seobe ide i dio životopisa Hrvata češkog prezimena, Čire Truhelke (1865-1942), koji je imao bitnu ulogu u osnutku temeljne kulturne i znanstvene ustanove u BiH - sarajevskog Zemaljskog muzeja. Svojoj autobiografiji, Truhelka je dao znakovito ime *Uspomene jednog pionira* (ponovno izdanje - Mala Azurova povjesnica, 1991, knj. 4, pogovor - Nives Majnarić-Pandžić).

“prekobrojan” za stari način života, dezorijentiran, prezadužen i sve siromašniji. Dio seljaštva preselio se u obližna gradska središta, gdje se uspio zaposliti u službi imućnijih obitelji, u obrtničkim radionicama i u mladim industrijskim pogonima. Najokretniji nađoše posla u državnoj upravi, ili su sami krenuli u poduzetništvo. Međutim, razvitak gradskih i drugih modernih djelatnosti nije bio dovoljno poletan da upije nagomilani “agrarni višak”, dok su pak neke starije nepoljoprivredne grane, poput rudarstva, bile obilježene visokim stupnjem prekarnosti. Mora se isto tako naglasiti da je gotovo čitavo područje hrvatskih zemalja bilo u slabijem, “periferijskom” položaju, ne samo u gospodarskom pogledu, prema vanjskim interesima i prema “centralnim” oblastima Austro-Ugarske.

U takvu okviru emigracija se nametnula kao izlaz u nuždi. I doista, usporedo s gradnjom željezničkih pruga, što je inače jedan od najtipičnijih znakova početne industrijalizacije - hrvatski i susjedni slovenski seljaci, rudari i radnici krenuli su uz tu istu “štreku” u “fremt”, tj. u *fremde* - tuđinu, u Austriju, Češku i u druge evropske zemlje. Osobito vrijedi ukazati na migraciju rudara prema Belgiji, Francuskoj i ruhrskoj oblasti Njemačke, jer se odvijala sasvim izvan konteksta Austro-Ugarske i time imala sve značajke prave međunarodne migracije. Doduše, evropska migracija za mnoge je bila tek prvi korak za odlazak u prekomorske zemlje. Iz velikih luka na obali Atlantika i sjevernih mora strani brodovi prevozili su “pod palubom” mnoštva hrvatskih iseljenika u “Ameriku”, koja je upravo u tom času tražila velike kontingente jeftine radne snage.

Iz prekomorskih seoba rađa se ep, dok se drama stvara u domovini, ustvrdio je svojedobno engleski povjesničar Arnold Toynbee (premda na temelju zapaženja drugih; v. Toynbee 1987 I: 106-107). Ali od te nove migracijske epike najveće koristi imala je “Amerika”, dok su nad dramom odlaska strahovali Hrvati, jer se tome mogao radovati samo grof Károly (hrv. Dragutin) Khuena-Héderváryja, hrvatski ban od 1883. do 1903, postavljen sa zadatkom da “pasivizira” Hrvatsku, baš u razdoblju kad se iseljavanje Hrvata u “Ameriku” približavalo vrhuncu.

Evropska migracija, dakako, bila je u pravilu jeftinija od odlaska u južnu ili sjevernu Ameriku. Za put u Amerike ljudi su se zaduživali, a morali su ostati “vani” dulje kako bi im se odlazak isplatio, što se kosilo s mišlju o privremenosti odlaska koja je pokretala većinu tadašnjih (pa i mnogih kasnijih) migranata. A ipak, ponegdje je odlazak u Amerike počeo još prije transevropske migracije. Osim toga, u očima seljaka, pojam Amerike (ili točnije “mitska slika Amerike”) stekla je čarobnu privlačnost. Zato je prekomorska migracija, usporedo s pogoršanjem položaja seljaštva, uspjela brzo prerasti unütarevropsku.

Tradicija dalekoputne migracije, i odlaska Hrvata u prekomorske zemlje, najranije se razvila u Dalmaciji, Dubrovniku i Boki Kotorskoj, očito zbog upućenosti ovih krajeva na more i na plovību. Naime, baš kao i kod Južnih Talijana (v. Ascoli 1979: 19; Sori 1979: 29), može se reći da je nekad bilo kudikamo lakše Dalmatincima i Kotoranima da se ukraju na brod za Ameriku, nego da se probijaju po lošim putovima prema razvijenim dijelovima Evrope. Zato hrvatske iseljenike iz ovih krajeva nailazimo u Amerikama još u 18. i ranom 19. st., uglavnom u latinskim zemljama, ili u onim krajevima Meksika, odnosno španjolske

i francuske Amerike koje su od 1800. do 1850. na razne čarne i nečasne načine prisvojile SAD (v. o ranoj hrvatskoj migraciji u SAD - Eterović 1978). To je razumljivo, jer su veze Hrvata sa sredozemnim i romanskim svijetom bile toliko stare koliko i doseljavanje Hrvata na Jadran. U tom okviru, kao što smo rekli, Dubrovčani su vrlo rano pošli u "Novi Svijet".⁴⁶ Pa ipak od 1880-ih do prvoga svjetskog rata, odlazak hrvatskih iseljenika baš u SAD dobio je goleme razmjere. Dotad je kriza u brodarstvu, potaknuta prijelazom s jedrenjaka na parobrode, upropastila dalmatinske pomorce i brodere, a seljaci u Dalmaciji, uvelike ovisni o vinogradarstvu, stradali su kad je pošast iz Amerika, zaraza *Phyloxera*, uništila njihove vinograde, a zatim tzv. "vinska klauzula" omogućila uvoz jeftinih vina iz Italije u Austro-Ugarsku (1906-1910). U takvu kontekstu, agenti velikih parobrodskih linija počeli su u svom interesu zagovarati prednosti emigracije u Ameriku (Čizmić 1970). Slijedi da je iseljavanje u SAD zahvatilo sve šire i šire prostore - od Dalmatinske zagore i Istre, do kontinentalne Hrvatske, u kojoj su demografska, gospodarska i društvena i politička kretanja dotad učinila svoje. Među unutarnjim emigracijskim regijama treba spomenuti Gorski Kotor, dijelove bivše Vojne krajine i kraj oko Jastrebarskog. Nejašmić, u čije pažljivo izračunate podatke ne sumljamo, izdvojio je kao jake iseljeničke krajeve: u banskoj Hrvatskoj - županiju Modruško-Riječku, Ličko-Krbavsku i okolicu Zagreba, te krške krajeve Gorskog kotara, Like, Korduna i dijela Banije, uz Žumberak i karlovačko Pokuplje (koje su sveukupno dali 2/3 iseljenika banske Hrvatske i 2/5 iseljenika u odnosu na današnju Republiku), dok se u Dalmaciji ističu makarsko, supetarsko, hvarsko, dubrovačko i kotorsko području, uz tek malo iseljavanje iz splitskoga, benkovačkog, kninskog, metkovačkog, sinjskog i zadarskog kotara (Nejašmić 1991: 102).

Postoje razne statistike i procjene o broju iseljenika iz hrvatskih zemalja do prvoga svjetskog rata. Prema jednoj procjeni, taj se broj kretao između 300.000 i 500.000 (Telišman 1978: 134). Od toga bi navodno jedna polovina otpala na migrante iz primorskih krajeva Hrvatske. Nejašmić je pak izračunao da se od sredine 19. st. do 1910. iz Hrvatske iselilo 440.000 osoba, ili oko 14% ukupnog pučanstva zemlje 1900, a od toga je 100.000 otišlo iz Dalmacije i 55.000 iz Istre (1991: 98). Prema tome, iseljenici iz primorskih krajeva činili bi samo trećinu svih iseljenika. Inače, oduzeći broj povratnika, isti autor procijenjuje da je Hrvatska u spomenutom razdoblju trajno izgubila 350.000 ljudi uslijed prekomorske migracije, te oko 16.000 uslijed evropske migracije (Nejašmić 1990: 514- 515, 516). Prema austro-ugarskim popisnim podacima za Kraljevinu Hrvatske i Slavonije (dakle za hrvatske zemlje bez Dalmacije i Istre), oko 80% svih iseljenika otišlo je u "Ameriku", oko četvrtina iseljenika bila je mlađa od 20 godina, a trećina u dobi između 21. i 30. godina, oko 60% iselilo se bez ikakvog imetka, i poljoprivrednici su činili polovinu svih otišlih (v. Szabo

⁴⁶ Nužno moramo staviti "Novi Svijet" u navodnike, jer je taj izraz zapravo uvredljiv i ponižavajući za američke urođenike, Indijance, kojima implicitno ne priznaje tisućljetni boravak u Americama, koji se može usporediti s dolaskom ljudi suvremene vrste u Evropu na kraju posljednje glacijala. Čak i geološki gledano Sjeverna i još više Južna Amerika vrlo su stari kontinenti, milijune godina stariji po svom kamenom pokrovu, i po svom biljnom i životinjskom svijetu od "stare" Evrope i geološki vrlo mlade Hrvatske.

1988-B). Naravno, među iseljenicima nije bilo samo Hrvata, nego i Srba, najčešće bivših krajišnika. Prema istim podacima, "pravoslavci" su činili oko 25% migracijskog odljeva nakon 1880 (*ibidem*).⁴⁷

Prvi dio 20. stoljeća

Poslije prvoga svjetskog rata i stvaranja Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca, prekomorska migracija znatno je oslabila. U prvom redu to se treba pripisati uvođenju sistema "kvota" u SAD, koji je - kako je poznato - ograničio priljev useljenika iz južne i istočne Evrope, a pogotovu iz Azije i drugih "egzotičnih" dijelova svijeta. Slijedila je još i velika recesija u SAD. Međutim prva "jugoslavenska" država ostala je u cjelini emigracijska zemlja, unatoč sve jačem povratništvu, imigraciji nekoliko tisuća Hrvata i Slovenaca iz krajeva pripojenih Italiji, te velikom pritoku ruskih izbjeglica nakon pobjede komunističke revolucije kojima je kraljevska vlada u Beogradu dodijelila pomoć i povlastice pri zapošljavanju. Bijeg Hrvata iz Istre u Kraljevinu SHS (ali i u druge zemlje Evrope i svijeta!) pojačao se nakon skorog dolaska na vlast Mussolinija, koji je još u rujnu 1920, u svom govoru u Puli, izjavio da: "Prema rasi kao [što je] slavenska, inferiorna i barbarska, ne treba voditi politiku koja nudi šećer, nego onu sa batinom (Mola 1980: 201-202)." Što se pak tiče ruskih izbjeglica, prema nekim procjenama u Kraljevinu SHS stiglo ih je navodno 70.000 (od toga 45.000 vojnika), a poslije poraza Vrangela na Krimu (1920) vlada u Beogradu donijela je odluku da se primi još 10.000, koji su trebali stići preko Carigrada i Kotora (v. Šehić 1990: 215-216). Međutim, popis 1921. zabilježio je samo 20.568 ljudi s ruskim materinskim jezikom u tadašnjoj državi, i što je za nas najzanimljivije - najveći udio (5.923) živio je na popisnom području "Hrvatska, Slavonija, Međimurje, ostrvo Krk sa opštinom Kastav" (v. Kraljevina Jugoslavija 1932: 2-3).⁴⁸

Dok su vlasti nove države, iz političkih i kulturoloških razloga, donosile mjere u korist ruskih izbjeglica, drukčiji je bio njihov pristup prema strancima koji su stigli u zemlju u doba "austro-ugarske" migracije. U Bosni i Hercegovine, već je u rujnu 1919. naređeno da kotarske uprave imaju sastaviti tri vrste popisa stranih državljana na svojim područjima: 1) onih stranaca koje treba odmah prognati (Nijemce, Mađare, Austrijance, Bugare i osmanske podanike), 2) stranaca iz "prijateljskih država" koji se bave nedopuštenim poslovima, i 3) svih ostalih stranaca, koji vode ili obavljaju zakonski dopuštene poslove, ali zbog svog političkog držanja "... ne zaslužuju da zadržavaju oveće prostorije za svoju radnju i stanove" (Šehić 1990: 204). Dakako, protjerivanje potonjih stranaca nije tobože smjelo

⁴⁷ U austro-ugarskim popisima vodilo se računa jedino o vjerskoj i (ponekad) jezičnoj pripadnosti, što donekle otežava analizu narodnosne strukture, jer je poznato da su u 19. st. još uvijek postojali i mnogi "pravoslavni Hrvati" (prisjetimo se samo primjera Petra Predradovića, Stjepana Miletića i drugih). Osim toga, u nekim sredinama (poglavito u Dubrovniku), iako u mnogo manjem broju, pojavili su se pojedinci koji su se izjašnjavali kao "katolički Srbi". Međutim, do kraja 19. st., zahvaljujući čimbenicima o kojima smo već govorili, kao i politici Khuena-Héderváryja, većina hrvatskih pravoslavaca prihvatila je srpski nacionalni identitet.

⁴⁸ Odmah je slijedilo područje "Banat, Bačka, Baranje" (5.437), pa tek zatim "Srbija" (4.176), Bosna i Hercegovina (2.636) i "Slovenija sa Prekmurjem" (1.630). Malo se Rusa našlo u Dalmaciji (712), i vrlo malo u Crnoj Gori (54).

biti iz političkih razloga, nego navodno "... da se saniraju stambene prilike u zemlji" (sic!) (*ibidem*). Uslijedila su samovoljna protjerivanja, pa je, među inima, Mjesni odbor Hrvatske težačke stranke u Sarajevu prosvjedovao da će matične države prognanih stranacareagirati "... protiv naših državljana kojih se velik broj nalazi naročito u Njemačkoj, Austriji i Mađarskoj", a doista je i bilo takvih slučajeva - također i u Italiji (*ibidem*, 209). Osim toga, u oči upada i to da su se ponekad na popisima stranih državljana predviđenih za progon našli čak Hrvati i Slovenci (v. *ibidem*, 205). Inače, protjerivanje se vršilo i u drugim zemljama bivše austro-ugarske zajednice koje su ušle u novu južnoslavensku državu, pa tako i u samoj Hrvatskoj, gdje su vlasti, kao osnovni motiv za protjerivanje, isticale nestašice stanova u većim gradovima, ali su usto izdale i upute da je "... dopustivo liberalnije shvaćanje pa valja izagnati uglavnom one, koji su iz političkih, ekonomskih ili socijalnih obzira nepoćudni" (*ibidem*, 207). Premda su sve ove akcije trebale biti usmjerene poglavito na strane državljanke koji su se tijekom svjetskog rata doselili u hrvatske i u druge južnoslavenske zemlje bivše Austro-Ugarske (*ibidem*), odljev je bio mnogo veći od očekivanoga ukoliko bi se odnosio samo na njih. Analizirajući podatke o jezičnoj pripadnosti pučanstva Bosne i Hercegovine u 1919. i 1921, Nusret Šehić zaključio je da je samo u te tri godine 21.682 strana državljana napustilo BiH (1990: 213-214), dok je na osnovi općih procjena, Nejašmić smatrao da je odlazak "austro-ugarskog" pučanstva iz Hrvatske nakon prvoga svjetskog rata uključio oko 100.000 osoba (1991: 107, 108).

Bilo je to svakako, i u prvom redu, politička migracija, a nova država Južnih Slavena - stvorena djelomično zahvaljujući naporima hrvatskih idealista u domovini i u inozemstvu, ali zatim vođena velikosrpskim i protunarodnim režimom - pokrenut će raznolike oblike političke emigracije. "Obznanom" (29.12.1920) i uskoro Zakonom o zaštiti države (1921) najprije je potaknuta emigracija komunista. Međutim treba reći da su hrvatski i drugi južnoslavenski komunisti imali već poprilično veliko migracijsko iskustvo, pogotovu u Rusiji. Ivan Očak kaže da je preko 30.000 Južnih Slavena, od toga najviše Hrvata, sudjelovalo u ruskoj revoluciji (1993: 9). Nemali je broj hrvatskih komunista ostao u Sovjetskoj Rusiji, u koju su pristizali i neki hrvatski "ekonomski" iseljenici iz Amerike i Kanade. Na kraju su mnogi nestali u Sibiru ili drugdje tijekom Staljinovih čistki 1930-ih (*ibidem*). U međuvremenu, godine 1924, u Rusiju je stigao i Stjepan Radić. Bio mu je to četvrti posjet toj zemlji, i prvi od uspostave sovjetskog poretka. Radić je tom zgodom učlanio HRSS u Seljačku internacionalu, što su vlasti u domovini odmah iskoristile da primijene "Obznanu" i na članove HRSS, ojačavši time dobro započete progone Hrvata, protivnika beogradskog režima. Istina, nakon skupštinskih izbora 1925. slijedili su pregovori između vodstva HRSS i vlade. Ali već u kolovozu 1928. Radić je stradao od posljedica ranjavanja u skupštini, a pet mjeseci potom (6. siječnja 1929) kralj Aleksandar uveo je diktaturu u zemlju koja je upravo tada, dakle u samom trenutku uvođenja diktature, službeno prozvana "Jugoslavija". Sve je to poticalo razvitak jedne druge vrste hrvatske političke emigracije.

Malo poslije uvođenja Aleksandrove diktature, jedna manja skupina Hrvata, pod vodstvom Ante Pavelića, počeo će djelovati iz inozemstva na rušenju Jugoslavije radi uspostave hrvatske države. Sam Pavelić pošao je u emigraciju dva tjedna nakon proglašenja diktature. Kao osnovna metoda rada njegova će grupa prihvatiti oruženu borbu - ustanak, uključujući i politički terorizam. Sjedište ove skupine nalazilo se najprije u Austriji, gdje se povezala s nekim bivšim austro-ugarskim časnicima koji su se odmah nakon uspostave Kraljevine SHS povukli iz zemlje i u Beču osnovali "Hrvatski emigrantski komitet". No još 1929. Pavelić je posjetio Sofiju i tamo dogovorio suradnju s "Unutarnjom makedonskom revolucionarnom organizacijom" (VMRO). To je potaknulo reakciju beogradske vlade, koja ga je osudila na smrt u odsutnosti, i uskoro isposlovala da mu Austrija uskrati azil (Jelić-Butić 1977: 19-20). Od tada je Mussolinijeva Italija postala središte djelovanja. Do 1931. u Italiji i u Mađarskoj organizirani su logori za obuku boraca (Lipari, Bovegno, Brescia, i Janka Pusta kod Velike Kanidže u Mađarskoj) (v. *ibidem*, 21, 28). Najkasnije do 1932. Pavelićevi ljudi prihvatili su naziv "ustaše" i formalno konstituirali ustašku organizaciju (*ibidem*, 21). Dvije godine poslije (1934), u suradnji s protujugoslavenskim makedonskim emigrantima, ustaše su izveli uspješan marsejski atentat na kralja Aleksandra. Nakon toga su se mahom sklonili u Italiju, gdje ih je Mussolini jedno vrijeme stavio "na led", poslavi ih u konfinaciju na Lipare, a od 1937, kad se Italija približila tadašnjoj jugoslavenskoj vladi, u ustaškim krugovima zavladavala je "velika šutnja". Štoviše, prema podacima tadašnje jugoslavenske policije, oko 260 ustaša vratilo se u zemlju od studenog 1937. do sredine 1939 (*ibidem*, 46). Dakako, treba ponoviti da ukupan broj ustaša nije bio velik - tek nešto više od 500 ljudi u vrijeme zatočeništva na Liparima.⁴⁹ Međutim, kako su se političke prilike za Hrvate u domovini otežavale, ustaški je pokret počeo dobivati stanovitu potporu među hrvatskim iseljenicima u Evropi i u Americi (osobito u Južnoj Americi). Ipak, načelo političkog terorizma, o čemu najzornije svjedoči "pakleni stroj", odnosno bomba u ustaškom znamenju, nikad nije bilo dio tradicije hrvatske borbe za nacionalna i politička prava. Ne ulazeći u različitost ciljeva, na takav je način rada utjecao, s jedne strane, rastući evropski fašizam, koji se uvelike oslanjao na "batine" i teror, dok je, s druge strane, zapravo preuzet dio inventara balkanskih tajnih pokreta i organizacija.⁵⁰ Prema tome, bez obzira na to što potpunu i objektivnu povijesnu analizu ustaškog pokreta još treba učiniti, može se reći da je imao i balkanska obilježja, i da je jačao sociokulturnu balkanizaciju u nekih hrvatskih krugova.

Dok se jačalo velikosrpstvo i dok su se razvijali razni oblici hrvatske političke emigracije, nastavila se i "ekonomska" migracija, iako su i na nju svakako utjecala politička kretanja i pojave u domovini i u inozemstvu. Zbog spomenute situacije u SAD, prekomorski

⁴⁹ Ante Moškov tvrdio je da se na Liparima nalazilo oko 560 ustaša, ali prema Mili Budaku, koji je stigao ovamo 1935, ukupni broj iznosio je samo 510 (Jelić-Butić 1977: 27).

⁵⁰ Ustaška prisega polagat će se uz simboliku noža, samokresa i križa - baš kao što su to na samom početku 20. st. činili novi članovi velikosrpske tajne organizacije "Ujedinjenje ili smrt" (v. Čović 1991: 134). Uz ta tri znaka ustaše će u svoj obred uključiti i Kuran. I motiv "paklenog stroja" kao da upućuje na balkanske, odnosno velikosrpske uzore. Na pečatu "Ujedinjenja ili smrti" nalazila se, uz druge simbole (bocu otrova, mrtvačku glavu, itd.) i bomba (v. *ibidem*, 130). Ta je organizacija inače bila nasljednica zloglasne srpske "Crne ruke", koja je već imala dugo nasljeđe terorizma i političkih atentata.

tokovi iz Hrvatske jednim su se dijelom tada preusmjerili prema novim odredištima: prema zemljama Južne Amerike, i prema Kanadi i Australiji. Međutim prekomorska migracija počela je naglo opadati poslije 1927, kad je zabilježen najviši *godišnji* odljev iz tadašnje Kraljevine SHS od oko 22.000 osoba. Zapravo od oko 200.000 ljudi otišlih u prekomorske zemlje u međuratnom razdoblju iz te države tri četvrtine pošlo je prije kraja 1920-ih. Prema službenom podatku Kraljevine SHS iz 1925, već se ukupno 743.000 ljudi iselilo u prekomorje: od toga 445.980 Hrvata (60%), 160.526 Slovenaca (22%) i 133.794 Srba (18%) (Nejašmić 1990: 514). Inače, državna statistika zabilježila je 146.000 osoba koje su pošle na rad u *druge evropske zemlje* između 1927. i 1938, što je iznosilo prosječno 62,3% tadašnje emigracije (čak 81,7% 1934) (Schierup - rukopis). Jasno, i prije 1927. Hrvati su prihvaćali privremene i sezonske poslove u zemljama Evrope, najčešće na temelju vremenskih radnih dozvola. Rano je nastala i naseobina Imočana kod Liègeu u Belgiji. No među evropskim zemljama prihvata u to doba jedino je Francuska, strahujući od demografskog potencijala susjedne Njemačke, poticala trajno doseljavanje stranaca (iako se čini da se Hrvati nisu mnogo koristili tom mogućnošću). Prema nakladnim podacima Banovine Hrvatske, između 1927. i 1939. iz Hrvatske je u evropske zemlje, pretežito u Francusku i Belgiju, otišlo 46.686 osoba - većinom poljoprivrednika, šumskih i industrijskih radnika (i rudara - EH), među kojima je povratništvo bilo visoko, 1930-ih čak 88,4% (Nejašmić 1991: 105). Uoči drugoga svjetskog rata, 7.475 osoba iz Banovine Hrvatske našlo se na radu i u Njemačkoj (*ibidem*).

Još je jedan oblik migracije u međuratnom razdoblju poprimio veće razmjere. Naime, uskoro nakon stvaranja južnoslavenske države vlada je pokrenula vlastiti program agrarne kolonizacije. Prve zakonske mjere u ovom pogledu donijete su malo poslije završetka svjetskog rata. U idućim godinama više tisuća obitelji iz prenapučenih i/ili gospodarski pasivnih krajeva sjeverozapadne Hrvatske, Gorskog kotara, Primorja i Like preseljeno je u istočnu Hrvatsku. Zagorci su tada govorili o seobi "u dolinu", dakle u ravničarske krajeve Slavonije, što je kod nekih poticalo snažne osjećaje nostalgije prema slikovitom, ali širomašnom kraju što su ga napustali. Na hrvatske koloniste uglavnom će se odnositi program agrarne reforme, koja je započela u kolovozu 1920. naredbom ministra koji je za nju bio zadužen. Inače, zanimljivo je da se između 1918. i 1938, u sklopu kolonizacije, u istočnu Hrvatsku uselilo i oko 6.400 Čeha, Slovaka i drugih stranaca (Nejašmić 1991: 109), što podsjeća na stara kretanja iz vremena Austro-Ugarske. Međutim beogradska vlast kanila je koristiti koloniste, pri čemu mislimo na "domaće" koloniste, u specifične političke svrhe. O tome govore dvije uredbe (iz 1920. i 1924) o naseljavanju tzv. "južnih krajeva" (Metohiju, Kosovo i Makedoniju), te odluka da se zemlja udijeli besplatno obiteljima dragovoljaca koji su se pridružili srpskoj vojsci u svjetskom ratu. Iz hrvatskih kraljeva (Like, Dalmacije, Gorskog kotara, Banije i Korduna) bilo je oko 6.300 takvih dragovoljaca, a približno 4.200 obitelji (odnosno 30.000 osoba) prihvatilo je ponudu (Nejašmić 1992: 146). Odlazeći na imanja otišlih "begova" u Makedoniji, te naseljavajući se među Albancima u "južnim krajevima", ti kolonisti, među kojima su prevladavali oni srpske i crnogorske narodnosti, trebali su postati stupovi "državotvornosti" (i dakako velikosrpstva), te nastaviti pritisak na iseljavanje nesrpskog i neslavenskog življa u Tursku i Albaniju (Heršak i Mesić

1990: 37). Sličnu je svrhu imalo i naseljavanje lojalnih kolonista u Vojvodini. Razumljivo, pošto su Hrvati bili općenito sumljivi u očima nove vlade, a sve je više rasla njihova nesklonost i otpor prema beogradskom režimu, ne samo da su uglavnom bili isključeni iz tih programa, nego su u samu Hrvatsku (kao i u Bosnu i Hercegovinu) dovedeni "državnotvorni" migranti. Ipak, ostale su druge mogućnosti, pa je napokon, prema podatku Agrarno-pravnog odsjeka Banovine Hrvatske, između 1919. i 1941. iz prenapučenih hrvatskih krajeva preseljeno u Slavoniju 95.915 osoba, i osnovano je 72 naselja, a taj se broj, prema Nejašmiću, povećava na oko 150.000 osoba (i 105 agrarnih kolonija) ako uključimo i preseljenike u Posavinu, Moslavinu i bjelovarsko-križevački kraj (1992: 1992).⁵¹ Jasno, osim agrarne kolonizacije, u sklopu "unutarnje migracije" dalje se odvijalo i snažno preseljenje sa sela u grad. Primjerice, prema jednoj statističkoj analizi, pučanstvo grada Zagreba naraslo je od 100.272 1910. na 131.707 do 1921, a zatim je uslijedio velik skok na 217.410 do 1931 (v. Korenčić 1979). Potonje godine, doseljenici su tvorili 70,3% Zagrepčana, pri čemu su najveću pojedinu skupinu porijeklom iz drugih krajeva Hrvatske činile osobe iz Hrvatskog zagorja (nešto manje od jedne trećine hrvatskih doseljenika i 14,7% gradskog pučanstva), a od doseljenika porijeklom izvan Hrvatske, ali s jugoslavenskim državljanstvom, daleko je najviše bilo Slovenaca (preko 60% te skupine, na koju je inače otpalo 15,9%) (v. Laušić 1989: 52-54).

U Zagrebu se 1931. nalazio i 13.961 strani državljanin, od toga najviše Austrijanaca (3.347), zatim državljana Čehoslovačke (2.527), Mađarske (2.408), Italije (2.408) i Sovjetskog Saveza (1.307) (*ibidem*, 53- 54), što nam kazuje da je riječ uglavnom o ostatku "austro-ugarske" migracije, ili o pojavama o kojima smo govorili (bijeg istarskih Hrvata u doba talijanske i fašističke vlasti, priljev ruskih izbjeglica nakon komunističke revolucije). Usput smo već spomenuli novu imigraciju Čeha i Slovaka u Hrvatsku, a poslije stupanja Hitlera na vlast u Njemačku, u Zagreb su počele pristizati mnoge židovske izbjeglice, najprije iz same Njemačke, te od 1938. sve više iz Austrije, Čehoslovačke i Mađarske. Kroz Zagreb je tada prošlo oko 55.000 ljudi, a jedan se dio njih zatekao u Hrvatskoj u trenutku kad su Hitler, Mussolini i njihovi saveznici slomili prvu jugoslavensku državu (v. Zlatković Winter 1987: 170, prema dokumentu Židovske općine u Zagrebu).

Nakon sloma prve Jugoslavije, Talijani su brže-bolje skupili dvije do tri stotine ustaških emigranata, te ih uputili u Zagreb, gdje je Slavko Kvaternik, u ime Pavelića (koji se još nalazio u inozemstvu) proglasio uspostavu Nezavisne Države Hrvatske (10. travnja 1941). Bit će to uvod u hrvatsko ratno migracijsko razdoblje, koje će uključiti masovne deportacije Židova, Srba, Roma i drugih (uključivši i Hrvate) u razne logore u zemlji i u inozemstvu, gdje će velik broj izgubiti živote. Broj Židova u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini pao je kao posljedica progona u NDH od oko 33.000 u 1941. na svega 3.000 poslije rata (popis 1948), najvećim dijelom zbog pomora i ubojstava u domaćim i stranim logorima (Žerjavić 1992: 133, 136). Odgovornost ustaške vlasti za taj zločin ne može se umanjiti

⁵¹ Isti autor smatra da bi još trebalo dodati i seobe "na nauk" koje je organizirao Hrvatski radiša, a koji je od 1903. do 1940. tako preselio ukupno 21.496 dječaka iz pasivnih krajeva .

činjenicom da su Hitlerovi nacisti inzistirali na istrebljivanju Židova, a ni time što je ubijeno približno isti broj i omjer Židova u Srbiji, uz zdušnu podršku tadašnje srpske vlasti. Isto se tako ne mogu opravdati ni pokolji Srba i drugih građana NDH, bez obzira što su se zbivali formalno kao "odmazde" (dakle, ne prema rasnim zakonima), i bez obzira što su ih velikosrpski ideolozi u naše vrijeme uvećavali do apsurdnih razmjera kako bi dokazali neku urođenu "genocidnost" hrvatskog naroda. Zlo dakle rađa zlo, ali vraga nikad ne treba slikati crniji nego što jest - jer onda postaje nestvaran, pa ga neki zamišljaju (i izmišljaju) tamo gdje ga nema, dok ga drugi proglašavaju izmišljotinom, i prestaju vjerovati da je zlo ipak bilo zlo. Rekavši to, možemo ostaviti širu tematiku logora i ratnih žrtava, te prijeći na posebne migracijske pojave za vrijeme NDH.

Ustaške vlasti razmjerno su rano odlučile da će značajan dio srpskoga pučanstva preseliti iz NDH u Srbiju. Zatim je 4. lipnja 1941, na sastanku u Zagrebu između njemačkih i hrvatskih dužnosnika, odlučeno da deportacije Srba iz NDH budu usklađene s priljevom Slovenaca, koje su nacisti upravo u to vrijeme počeli protjerivati iz okupirane donje Štajerske i Gorenjskog, prema planu o germanizaciji tih slovenskih područja (Ferenc 1979: 232-233). Sukladno sporazumu, preseljenje je trebalo biti etapno. Ali sredinom srpnja 1941. esesovac zadužen za veze između njemačke komande u Srbiji i njemačkog poslanstva u Zagrebu požalio se da ustaše krše sporazum, jer su u Srbiju deportirali već 80-85.000 Srba, iako su prema dogovoru smjeli preseliti samo 30.000 do konca kolovoza, i tek zatim, od sredine rujna 1941, jednu veću skupinu od 145.000 (*ibidem*, 233, 235). Slijedilo je obećanje vlasti NDH da će ubuduće poštivati dogovoreno, međutim u to je stigla Himmlerova naredba (18.8.1941) o obustavi svih daljnjih preseljenja u jugoistočnoj Evropi do završetku rata, a koja se temeljila na strahu njemačkih vojnih dužnosnika da će prevelik priljev siromašnih srpskih izbjeglica u Srbiju potaknuti otpor i nemire (*ibidem*, 239). Dakako, nakon toga ubrzo je došlo do prekida organiziranih deportacija. Ipak, prema jednoj izjavi njemačkog vojnog zapovjednika za Srbiju s početka rujna 1941, dotad je u Srbiju iz NDH stiglo legalno 12.436 osoba, zatim 92.564 ilegalnim putem (dakle mimo dogovora), te povrh toga još 149.274 izbjeglica (*ibidem*, 248-249). S druge strane, od planiranog preseljenja Slovenaca u NDH, njih čak oko 170.000 prema sporazumu od 4. lipnja 1941, stiglo je tek nešto više od 10.000, te oko 500 prognanih slovenskih svećenika i drugog vjerskog osoblja (*ibidem*, 381, 408-409), i možda oko 5.000 Slovenaca deportiranih iz Srbije (*ibidem*, 251). Prvotna Pavelićeva nakana da naseli Slovence uz Drinu, u Hercegovini i Dalmaciji bila je napuštena, jer su se tome usprotivile mjesne vlasti u tim krajevima, i općenito je samo 55 od ukupno 140 kotara u NDH potvrdilo svoju pripravnost da prime stanovite kontingente slovenskog življa (*ibidem*, 281-283, 235). S druge strane, tijekom kolovoza i rujna 1941. sama NDH prihvatila je u organiziranim prijevozima 14.110 osoba iz Srbije, a u to vrijeme i poslije, prema općoj procjeni, primila je izvan organiziranih transporta ukupno oko 95.000 preseljenika iz Srbije, Makedonije, Vojvodine, okupirane Dalmacije i Njemačkog Reicha (v *ibidem*, 251). Bili su to mahom Hrvati i muslimani (osim već spomenute manje skupine Slovenaca iz Srbije). Treba još reći da je 57.000 osoba bilo deportirano tijekom rata iz NDH u Italiju (Banović 1985: 94). Prema tome, ako zbrojimo i zaokružimo sve navedene

ukupne kontingente, ispada da je NDH napustilo oko 311.000 osoba, i da je u zemlju ušlo 115.000-120.000 osoba, što znači da je migracijski saldo *samo ovih skupina* iznosio minus 191.000-195.000. Doduše, nužno je naglasiti da to nije i ne može biti shvaćen kao precizni podatak!

Iako su neke deportacije, barem načelno, podrazumijevale dragovoljnost preseljenja ljudi u svoje (uvjetno rečeno) matične države, deportacija se uglavnom zbivala pod raznim oblicima izravne i posredne prinude. Tako nešto može se reći djelomično i za ratnu "ekonomsku" migraciju iz NDH u Njemački Reich, koja je dobila svoj službeni okvir 8. svibnja 1941, nakon potpisivanja Hrvatsko-njemačkog utanačenja o hrvatskim radnicima (Banović 1985: 92). No u ovom slučaju gospodarski razlozi također su očiti. Naime, da bi održao dinamiku ratne industrije, koja je bila oslabljena zbog masovnog odlaska domaćih radnika u vojsku, Hitler je morao prihvatiti golemi program uvoza strane radne snage, koji je do početka 1944. doveo u Reich preko osam i pol milijuna stranih radnika. Sa svoje pak strane, NDH je bila suočena s naglim porastom besposlice već u prvoj godini rata, a nije imala dovoljno sredstava da sama brine o nezaposlenima.⁵² U takvim okolnostima počeo je izvoz radne snage. Prema podacima Odjela za državnu iseljeničku službu NDH, od svibnja 1941. do veljače 1945. upućeno je u Njemačku oko 242.000 radnika - od toga oko 207.000 civilnih radnika i 35.000 ratnih zarobljenika (uglavnom srpske narodnosti), što je u to vrijeme značilo približno 7,4% u odnosu na ukupno uposleno pučanstvo NDH. (v. Banović 1985: 92-93). Nažalost, iz nama dostupne građe ne možemo zaključiti mnogo o veličini godišnjih kontingenata hrvatskih radnika u Njemačkom Reich, ili o njihovim stopama povratka. Znamo samo za podatak, koji je Branimir Banović naveo prema njemačkim i savezničkim izvorima, da je krajem 1943, odnosno početkom 1944, u Njemačkoj boravilo oko 200.000 radnika s područja NDH (1985: 89, 93).

U pogledu unutarnje migracije u ratnom razdoblju, treba reći da je NDH imala poseban Zavod za kolonizaciju, te da je na plodnija (i sigurnija!) zemljišta preseljavala poljoprivrednike iz Hrvatskog zagorja, Primorja, Podravine, Dalmacije i najviše iz Bosne i Hercegovine. Brojke o razmjerima tog kretanja su različite. Jedna procjena kaže da je do konca 1941. u sklopu unutarnje kolonizacije preseljeno 8.000 obitelji, te da je taj broj narastao u idućim godinama na 9.500 obitelji (odnosno 50.000 osoba). Prema drugoj procjeni radilo se sveukupno o samo 7.000 obitelji.⁵³ Doduše, okolnosti pod kojom se provodila, i prilike vremena, nisu omogućile temeljitu kolonizaciju. Osim toga, tijek rata, širenje partizanskog ustanka, haranje četnika u Bosni, Hercegovini i djelomično u Dalmaciji, kao i ustaške "odmazde", svakako su učinili svoje. Sva sigurnija mjesta u NDH, kako u područjima pod nadzorom ustaške vlasti, tako u onima pod partizanskim nadzorom, punila su se valovima prognanika i izbjeglica. Obično se kao pokazatelj

⁵² Jedan autor navodi da je u prvih devet mjeseci postojanja NDH zabilježeno 84.220 nezaposlenih, te da je taj broj u svibnju 1941. iznosio 221.121 (Bandžović 1990: 250).

⁵³ Za ove podatke pozivamo se na sažetak Nejašmića (1992: 146), koji ih prenosi iz radova S. Miloševića, odnosno M. Maticke.

navodi podatak od 20.000 osoba, koje su se sklonile u Sarajevo pred četničkim divljanjem u istočnoj Bosni. No tisuće i tisuće izbjeglica uputile su se istodobno u Višegrad, u čajnički kotar, u Bileću, Jajce i u druga utočišta (v. npr. Bandžović 1990: 256). Nemoguće je pouzdano odrediti konačnu veličinu i razmjere tog zbijega. Bezbroj ljudskih sudbina žalosno su završile u zbivanjima na koncu drugog svjetskog rata, ili točnije u tjednima nakon sloma NDH.

Koliko je ljudi tada otišlo iz domovine? Jedan autor kaže samo to da je oko 300.000 osoba napustilo zemlju, pri čemu je mislio na sva područja koja su ušla u sastav tzv. "druge Jugoslavije" (v. Bilandžić 1978: 99). Ta se okrugla brojka inače vrlo često spominje, a neki je navode i kao broj ubijenih hrvatskih vojnika samo kod Bleiburgu! Međutim, to bi značilo da su kod Bleiburga stradali više nego svi domobrani i ustaše, kojih je bilo oko 170.000 početkom travnja 1945 (Jelić 1979: 74), što bi ostavilo doista malo prostora za emigraciju, da ne govorimo o civilnim žrtvama i izbjeglicama s područja NDH. Sa svoje strane, Međunarodni komitet za izbjeglice objavio je podatak da se 1946. u zapadnoevropskim zemljama nalazilo 125.000 državljana Kraljevine Jugoslavije (Žerjavić 1992: 151). Koliki je bio udio Hrvata u tom broju, odnosno koliki je bio udio osoba s područja NDH, i jesu li i oni uključeni u skupinu izbjeglica "državljana Kraljevine Jugoslavije", ili možda pak u veliku skupinu "apatrida"?

Žerjavić je izračunao da je emigracijski odljev iz "Jugoslavije" iznosio između 1939. i 1948. 669.000 osoba, a iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine 157.000, odnosno 51.000 osoba. Također je procijenio broj otišli Hrvata iz cijele "Jugoslavije" na svega 39.000, a iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine na 30.000, odnosno 6.000. Njegove brojke za Muslimane, koje se također djelomično uklapaju u izbjeglištvo povezano sa slomom NDH, još su manji: 23.000 iz "Jugoslavije", od toga 5.000 iz Bosne i Hercegovine i 2.000 iz Hrvatske (1992: 150). Po svemu sudeći, njegov se najpouzdaniji podatak odnosi na odljev oko 425.000 etničkih Nijemaca iz "Jugoslavije", od toga 90.000 iz Hrvatske i 12.000 iz Bosne i Hercegovine (*ibidem*).⁵⁴ Međutim nije isključeno da je migracijski odljev iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine bio barem nešto veći od 157.000 i 51.000 osoba (zajedno 208.000), te da je udio Hrvata i s njima povezanih Muslimana u tome bio veći od 36.000 i 7.000 (skupa 43.000). To, dakako, ovisi i o veličini broja njih koji su stradali tijekom ratu ili u partizanskim tzv. "završnim operacijama". A Žerjavić smatra "... da bi gubici vezani za Bleiburg mogli iznositi 50 tisuća." - tj. između 45.000 i 55.000 (1991: 77, 79). Bile su to vojne i civilne izbjeglice koje se nisu uspjele spasiti od naleta nove "narodne vlasti".⁵⁵

⁵⁴ U popisu 1931. 499.969 osoba u Kraljevini Jugoslaviji navelo je njemački kao materinski jezik, i svega 55.337 u popisu 1948 (Geiger 1991: 329-330), što bi, uzevši u obzir djelovanje prirodnog priraštaja, s jedne strane, i ratnih gubitaka i asimilacije, s druge strane, dovelo približno do Žerjavićeve procjene o emigraciji etničkih Nijemaca.

⁵⁵ Treba reći da su neki ljudi zarobljeni kod Bleiburgu ipak proživjeli taj "obračun", kao što su mnogi preživjeli i "križne putove" koje su slijedile. Vodeći računa i o tom udjelu, te zbrajajući Žerjavićeva procjene za emigraciju i gubitke "vezane za Bleiburg", proizlazi da je ukupna masa izbjeglica-bivših državljana NDH koja se uputila prema inozemstvu nakon njezina sloma bila znatno viša od 100.000 osoba.

Od drugoga svjetskog rata do raspada Jugoslavija

Jedan je žestok režim propao, i na njegovo mjesto došao je drugi, koji je govorio o narodnoj vlasti, socijalnoj pravdi i ravnopravnosti naroda, no koji je za tek nekoliko tjedana pobio desetke tisuća svojih građana, i uveo takav poredak koji se u početku malo razlikovao od svog staljinističkog uzora. Inače, hrvatski narod doživio je dubok raskol u drugom svjetskom rata. Jedan njegov dio borio se u redovima oružanih snaga NDH, dok se drugi dio, koji je po broju bio možda i veći, priključio partizanskoj vojsci, što dakako ne znači da je odbacio hrvatsko domoljublje. Znamo, uostalom, da je borba za narodna prava bila uključena u retoriku partizana - i doista, u odnosu na stanje u Kraljevini Jugoslaviji (barem kakvo je bilo do uspostave Banovine Hrvatske), učinjen je stanovit napredak: nova je država bila federativna, i jedna od njezinih jedinica bila je Hrvatska, koja je, iako nešto manja od Banovine Hrvatske, sada uključivala i Istru, Rijeku, Zadar i dotad okupirane otoke. Ali nova vlast počivala je na dogmi da je Jugoslavija i "socijalizam" (zapravo komunizam) sudbinsko rješenje za njezine narode i građane, a ta je premissa, uzevši u obzir dukobe sociohistorijske strukture i silnice, značila da je druga Jugoslavija zapravo uvijek bila u nekoj krizi. Krize su se u pravilu rješavale "čvrstom rukom", te pozivanjem na jedinstvo prema "vanjskom i unutrašnjem neprijatelja". U održavanje takva stanja bitnu su ulogu imali blokovski odnosi u razdoblju hladnog rata. Uz gomilanje unutarnjih proturječja, svaka promjena u međunarodnim odnosima izazvala bi novu krizu u zemlji, može se reći u prosjeku svakih četiri-pet godina, iz koje bi se izlazilo pomoću "eksperimenata" - samoupravljanja, nesvrstanosti, ekonomske reforme ("tržišnog socijalizma"), pokušaja konfederalizacije, integralnog samoupravljanja, pa i otvaranja granica za radnike "na privremenom radu u inozemstvu". Naposljetku, kad je sredinom 1980-ih započeo konačni preokret u blokovskim odnosima, u Jugoslaviji je uskoro izbila posljednja politička kriza, koja je zakonitošću razvitka dovela do njezina sloma.

Migracijska perspektiva druge Jugoslavije, počela je, kako smo vidjeli, velikim izbjeglištvom u vrijeme uspostavljanja nove vlasti. Bio je to odlazak, prema komunističkom rječniku "klasnog neprijatelja", dok se progon njemačke manjine opravdavao kaznom za njihovu navodnu kolaboraciju s nacistima tijekom rata. Da je takve suradnje doista i bilo ne može se poreći; ali je sasvim sigurno da se samo manji udio Nijemaca izravno uključio u nacističke zločine, i premda se ne može kazati koliko ih je gajilo neke veće ili manje naklonosti prema usponu Njemačke u to vrijeme, glavnina etničkih Nijemaca, *Volksdeutscher*-a, zacijelo nije zaslužila kaznu protjerivanja (usp. Geiger 1991: 329-330). Inače, progoni Nijemaca zbivali su se istovremeno diljem Istočne Evrope, sukladno odlukama konferencije u Potsdamu (1945), pa su od ukupno tridesetak milijuna evropskih prognanika u prvom poraću, oko 60% činili Nijemci (Kinder i Hilgemann 1973: 521). U Jugoslaviji, odnosno u Hrvatskoj i Sloveniji, bilo je usto i većih protjerivanja Talijana, kojima se kao i Nijemcima pripisivala suradnja s fašistima. Međutim, iako je bilo nekih sličnosti s njemačkim slučajem u tom pogledu, talijanski primjer bio je ipak prilično drukčiji. Prvo, Talijani su u znatno većem omjeru ušli u redove partizanske vojske. Drugo, formalno-pravno gledano, krajevi iz kojih su odlazili pripadali su do 1943. Italiji, bez obzira što je Italija tamo zapravo nametnula svoju vlast nakon raspada Austro-Ugarske. Iz tih i inih razloga, iseljavanje dotadašnjih talijanskih

državljana dobilo je poseban pravni, i redovitiji oblik. Naime, na temelju mirovnog ugovora i dvaju posebnih sporazuma data je žiteljima Slovenskog primorja, Istre, Rijeke, Zadra i otoka koji su prije pripadali Italiji mogućnost biranja - *opcije* između talijanskoga i jugoslavenskog državljanstva. Prvi je izbor, dakako, podrazumijevao odlazak. Na osnovi prava opcije, između 1945. i 1964. oko 120.000 osoba - *ne samo etničkih Talijana, nego i Hrvata i Slovenaca* - iselilo je u Italiju. Još je približno 80.000 ljudi iz obalnih krajeva emigriralo ilegalno u Italiju (i dalje!) pod psihozom političkog preokreta, kao i zbog krutosti nove "narodne vlasti" prema svima koji su pružali bilo koji otpor "revolucionarnim mjerama". Ukupni odljev, dakle, dosegnuo je oko 200.000, a smatra se da su Hrvati i Slovenci činili možda čak i polovinu broja otišlih (v. Rizmondo - rukopis, str. 28; Nejašmić 1980; Holjevac 1967: 340).

Progon njemačke manjine, te odlazak "optanata" otvorio je prostor za ponovnu agrarnu kolonizaciju, u kojoj su najviše sudjelovali bivši partizani i članovi njihovih obitelji, te siromašne skupine iz ratom opustošenih i pasivnih brdsko-planinskih krajeva. Dakako, nakon povratka u Hrvatsku i u Bosnu i Hercegovinu dijela Srba koji su za vrijeme rata izbjegli u Srbiju i drugdje, jedan dio kolonista koje je bila preselila NDH morao se vratiti u svoje zavičaje (Nejašmić 1992: 146). Osim toga, agrarna reforma u kolovozu 1945. zaplijenila je i zemlju bogatih seljaka (sve posjede preko 30 ha), kao i crkvena zemljišta (sve posjede iznad 10 ha) (Heršak, Mesić 1990: 43). Najveći unutarnji priljev zahvatio je zatim Vojvodinu, u koju je preseljeno 37.500 obitelji, odnosno 246.606 osoba, dok je na području Hrvatske, u Baranji, Slavoniji i Istri, naseljeno 12.183 obitelji kolonista sa 61.617 članova (Puljiz 1977). Približno jedna četvrtina obitelji kolonista u Vojvodini do 1948, ili točno 9.279 obitelji s ukupno 52.863 člana, dovedena je ovamo s područja Hrvatske (v. Nejašmić 1992: 151). Bili su to pretežito ljudi srpske nacionalnosti, a Srbi su općenito prevladavali među preseljenicima u ovu pokrajinu. Hrvati, uglavnom iz Hrvatskog zagorja, Međimurja i Dalmacije, prevladavali su u unutarnjoj kolonizaciji u Hrvatskoj.⁵⁶ Međutim udio Srba nije bio zanemariv ni u kolonizaciji unutar Hrvatske. U Baranji, primjerice, kao posljedica tih preseljenja udio Hrvata porastao je između 1941. i 1948. sa 16,6% (8.458 na ukupno pučanstvo od 51.032) na 35,4% (18.792 na 53.502), i to usporedo sa znatnim porastom udjela Srba (15,3% 1941. i 24,4% 1948) (v. Bognar 1991: 306-308, 311). Promjene su bile nešto drukčije u Istri. Prvo, budući da je dobar dio "optanata" prije živio i radio u urbanim sredinama (za razliku od Nijemaca u kojih je bilo mnogo poljoprivrednika), njihov odlazak nije imao isti značaj za agrarnu kolonizaciju. Ipak treba ukazati na kolonizaciju Međimuraca u Pazinštini (Nejašmić 1991: 151). Drugo, odlazak je potrajao duže. Treće, s obzirom da je iseljavanje zahvatilo i mnoge Hrvate i Slovence, etnička transformacija nije toliko učvrstila ove dvije skupine, koliko je dovela do stanovite "jugoslavenizacije" prostora, i to zbog imigracije Srba, Muslimana i drugih, kojih je nazočnost u Istri prije bila mala, ili gotovo nikakva.

⁵⁶ Najviše je kolonista krenulo iz kotara Prelog, Ivanec, Varaždin, Čakovec, Novi Marof, Split, Šibenik, Knin i Benkovac, a najviše su se naselili u kotarima Darda, Vukovar, Osijek, Vinkovci, Đakovo, Slatina, Grubišno polje i Daruvar (Nejašmić 1992: 151).

Za razliku od kolonizacijske i agrarne migracije, u komunističkom razdoblju ubrzo su, s prvim petogodišnjim planom privredne izgradnje, krenuli dugoročni valovi drugog tipa unutarnje migracije. Riječ je o pojačanoj migraciji iz sela u grad, iz poljoprivrednih krajeva u industrijska središta, kao posljedice ubrzane industrijalizacije. Između 1945. i 1961. na čitavu području tadašnje Jugoslavije u prosjeku oko 160.000 ljudi prelazilo je svake godine iz privatne poljoprivrede i obrta u državne, ili tzv. "društvene" sektore industrije, uprave, usluga. Godišnje se zapošljavalo gotovo isto toliko ljudi koliko ih se zaposlilo u svemu međuratnom razdoblju (1919-1939). Tako je apsorbiran ukupan populacijski prirast i još 30.000 ruralnog viška. Formalna nezaposlenost ostala je zato marginalna i smatrana je privremenom, a ne strukturalnom (Heršak i Mesić 1990: 43).

Uz učinak koji je u tom pogledu imala kolonizacija, migracije selo-grad preko republičkih granica također su utjecale na promjene etničke strukture pučanstva. Općenito, međurepubličke migracije u pravilu su tekle prema (uvjetno rečeno!) "matičnim" republikama, pa su Hrvati iz Bosne i Hercegovine i drugih republika prevladavali u priljevu prema Hrvatskoj, Srbi iz drugih republika u priljevu prema Srbiji, i drugi narodi u migracijskim tokovima prema njihovim "matičnim" područjima (recimo sandžački Muslimani prema BiH). Međutim, kao što smo već vidjeli na primjerima Baranje i Istre, to nije uvijek bio slučaj. U drugoj Jugoslaviji Hrvatska je primila veći broj nehrvatskih doseljenika, što je zajedno s procesima urbanizacije i drugim lokalnim pojavama dovelo do smanjenja udjela Hrvata u nekim općinama i gradovima same Hrvatske. Takvo je kretanje osobito za općine u Hrvatskoj gdje su Srbi činili većinski dio pučanstva, a poglavito za središnja naselja tih općina (v. Crkvenčić 1991; Klemenčić i Orešić 1991). Doduše, u sjevernoj Dalmatinskoj zagori, južnoj Lici i Baniji, bio je to nastavak kretanja koje je počelo u predratnoj Jugoslaviji, a ponegdje još u doba Austro-Ugarske.⁵⁷ Iako se te promjene mogu djelomično shvatiti odrazom spontanijih preseljenja u sklopu urbanizacije, pogotovu kad su gradići s pretežito hrvatskom etničkom strukturom bili okruženi (etnički) srpskim življem, političko-nacionalni čimbenici ne mogu se zanemariti, što ne znači da su svuda i uvijek bili na dijelu. No grad i općina Petrinje eklatantni su primjer promjene do koje je teško moglo doći da je politički odnosi nisu poticali: sve do 1945. hrvatski živalj znatno je prevladavao u Petrinji i njezinoj općini, a zatim je slijedio veliki pad, koji je napokon doveo do toga da je nedavno broj Srba nadmašio broj Hrvata (v. o tome Čačić-Kumpes i Nejašmić 1991).⁵⁸

⁵⁷ Primjerice, 1910. grad Knin imao je 3.543 stanovnika - od toga 65,5% Hrvata i 34,1% Srba. Do godine 1953. kninsko pučanstvo naraslo je na 5.116, a gotovo se preokrenuo etnički odnos - 36,6% Hrvata i 56,9% Srba. Slično se dogodilo u središnjim naseljima općine Benkovac i Obrovac. U Benkovcu udio Hrvata pao je sa 69,5% 1900. na 47,9% 1953 i 30,9% 1971. (unatoč porastu na 57% 1961), dok je u Obrovcu pao sa 60,1% 1900. na 54,6% 1953. i 41,2% 1961 (Crkvenčić 1991: 208).

⁵⁸ U prijašnjem razdoblju etničke promjene bile su neznatne, a u gradu Petrinji išle su čak u korist Hrvata (76,4% 1931. i 82,5% 1948), bez obzira na blagi pad udjela Hrvata u općini (sa 66,7% 1900. na 62,0% 1948). Zatim, između 1948. i 1971. udio Hrvata u općini pao je sa 62,0% na 55,8%, dok je udio Srba porastao sa 37,0% na 43,5%. Radikalnije su bile promjene u gradu, gdje je udio Hrvata u istom razdoblju pao sa 82,5% na 55,8%, uz istovremeni porast udjela Srba sa 14,8% na 43,5%. Nakon 1971. ove ionako dramatične promjene još su se ubrzale, pa je napokon 1991. prvi put u povijesti udio Srba u petrinjskoj općini "za dlaku" nadmašio udio Hrvata (44,9% Srba u odnosu na 44,2% Hrvata) (v. Čačić-Kumpes i Nejašmić 1991: 134).

Vrativši se ponovno problematici vanjske migracije, treba reći da je nakon bjegova i progona u prvim poratnim godinama, i izvan skopa "optantske" migracije, politika pune zaposlenosti kao i načelna zatvorenost granica dugo vremena otežavala emigracijski odljev. Svi koji su napustili zemlju nezakonito, a zakonito se to moglo učiniti samo iznimno, smatrani su do početka 1960-ih političkim migrantima, a zbog ilegalnosti emigracije, to je značilo da je put bio samo jednosmjernan, bez prava na povratak (Heršak i Mesić 1990: 43). Vanjska migracija na Zapad (a drugdje se obično nije išlo) bila je nespojiva sa "socijalističkim" društvom, što je proizlazilo iz dogme da jedino "klasni neprijatelj" bježi (natrag) u eksploatatorski kapitalizam iz naprednijeg društva gdje se "gradi socijalizam". S druge strane, zapadne su zemlje dugo vremena vodile politiku otvorenih granica, pa i direktnog privlačenja izbjeglica i migranata iz istočnoevropskih zemalja, djelomično iz ekonomskih razloga (jer je dodatna radna snaga bila nužna za pokretanje raznorodnih "ekonomskih čuda" na Zapadu), a djelomično također iz političko-propagandnih razloga u doba hladnog rata. Pritom je Zapad mogao računati ne samo na privlačnost ponuđene slike o političkoj slobodi i "odmora" od nacionalnih proganjanja, nego je isto tako mamio ljude svojim potrošačkim sjajem, toliko različitim od asketskog komunizma "prvobitne socijalističke akumulacije kapitala".

I tako se između 1953. i 1960. broj emigranata s područja tadašnje Jugoslavije ipak kretao godišnje od 13.000 do 57.000. Emigracijski val bio je jači između 1955. i 1958. kada je godišnji odljev obuhvaćao od 40.000 do 57.000. U iduće dvije godine iz zemlje je otišlo oko 20.000 ljudi, a zatim je od 1960. u slijedećih nekoliko godina došlo do stabilizacije na izrazito niskom broju od oko 1.000. U prosjeku godišnje se u to doba vraćalo isto toliko. Prema službenim statističkim podacima, ukupna migracijska bilanca za cijelo desetljeće iznosila je 277.675 osoba. Prema nekim procjenama, međutim, neto emigracija u međupopisnom razdoblju 1948-1961. mogla je iznositi oko 500.000 ljudi; taj je broj vjerojatno nešto pretjeran, ali je još vjerojatnije da službena statistika nije registrirala postotak migranata (Grečić 1975: 196). Za nas je svakako ključno naglasiti da je Hrvatska predvodila u vanjskoj migraciji u ovom "ilegalnom" razdoblju, te da je na nju do 1960. otpalo oko 56% svih vanjskih migranata s područja tadašnje Jugoslavije (Baučić 1973: 43).

Odnos prema vanjskoj migraciji počeo se temeljitije mijenjati 1962. pošto je jugoslavenska vlada donijela zakon o amnestiji za građane koji su u prijašnjim godinama ilegalno napustili zemlju. U idućoj godini Savezni sekretarijat za rad, izdao je niz direktiva u vezi sa zapošljavanjem jugoslavenskih građana u inozemstvu. Da bi se spasio ideološki obraz, od tada se počelo govoriti o "građanima na *privremenom* (sic! EH) radu u inozemstvu" - vjerojatno ne znajući da je sličan izraz prvi put koristio upravo Mussolini (v. Serra 1983: 13). Konačno od 1964. u razdoblju visoke gospodarske konjunktura u zemljama zapadne Evrope (osobito u SR Njemačkoj), razni uredi za poslove zapošljavanja u Hrvatskoj i Jugoslaviji počeli su surađivati sa stranim agencijama za radnu snagu pri upućivanju ljude na rad u inozemstvu. I tako je prvi put, nakon mnogo godina, postala normalno - i *razmjerno* lako (ili barem lakše) doći do putovnice i krenuti u svijet (Heršak i Mesić 1990: 44).⁵⁹

⁵⁹ Bilateralni ugovori omogućili su stanovitu kontrolu između zemalja zapošljavanja i zemalja porijekla u pogledu regrutacije radnika migranata. SFR Jugoslavija sklopila je takve ugovore 1965. s Austrijom i Francuskom, a 1969. sa SR Njemačkom, Nizozemskom, Luksemburgom i Australijom.

Ovaj preokret nadovezao se na opći razvitak koji je 1965. rezultirao tzv. "privrednom reformom". Naime već do početak 1960-ih model ekstenzivne industrijalizacije, koji je održavao "punu zaposlenost" u prijašnjem razdoblju, došao je do granica svojih mogućnosti (Heršak i Mesić 1990: 44). "Zbog niže produktivnosti razvoja implicitnog u politici ekstenzivne industrijalizacije, nastale su interne i eksterne neuravnoteženosti koje su se mogle izliječiti jedino primjenom nove strategije intenzivne industrijalizacije (Körner 1987: 71)." Općenito rečeno, mehanizmi privredne reforme 1965. imali su cilj uvesti tržišne mehanizme u jugoslavensko gospodarstvo. Načelno, poduzeća (i radnici) trebali su dobiti i veću ulogu u *samoupravljanju* (dakle kriza je ponovno aktualizirali eksperiment koji je počeo u prijašnjem desetljeću). Međutim, silnice tržišta, prije svega inozemna konkurencija, i nagomilane slabosti u gospodarskom sustavu (koji je bio izgrađen na brzinu i bez konkurencije) vrlo su brzo uzrokovale nove poremećaje i ideološke pomake koji opet nisu bili u skladu sa službenom verzijom socijalizma. Tako je između 1965. i 1967, prvi put u komunističkoj Jugoslaviji, broj radnih mjesta pao - za oko 75.000 jedinica, i to baš u času kad su sazrijevali mladi naraštaji rođeni u razdoblju visokog nataliteta poslije drugog svjetskog rata (Schierup 1990: 78-79; Heršak i Mesić 1990: 44). U istom trenutku izbili su i prvi štrajkovi. Osim toga, naglasak na obrazovnost u prijašnjim godinama (što inače ne treba ocijeniti nepovoljno) stvorio je sloj visoko specijaliziranih mladih ljudi, koje je uskoro pogodila pojava, što je talijanski znanstvenici obično nazivaju "intelektualna nezaposlenost".

U takvim okolnostima shema zapošljavanja u inozemstvu prihvaćena je kao zgodno rješenje za nastale poremećaje. Savezna Republika Njemačka uskoro je postala glavno odredište novih "ekonomskih" migracija, zbog čega se i stvorilo poznati stereotip *Gastarbeiters*, prema njemačkom nazivu "gostujući radnik". Samo između 1965. i 1968. vlada SR Njemačke izdala je jugoslavenskim građanima ukupno 168.312 radnih dozvola, od toga 136.312 u Zagrebu i 31.415 u Beogradu, premda je recesija 1966-1967. dovela do stanovitog usporavanja tog kretanja.⁶⁰ Kao i prije, udio Hrvatske u vanjskoj migraciji iz tadašnje Jugoslavije bio je najviši (36,3% 1965), i neovisno o obratu konjunktura dalje je rastao do 1969. (42,4%), nakon što je počeo opadati sve dok ga nije nadmašio rastući udio migranata iz Bosne i Hercegovine 1971. (BiH 28,3%, SRH 24,0%) (v. Baučić 1973: 43). No migracija nije bila samo "izvoz nezaposlenosti", unatoč naglom porastu zapošljavanja u inozemstvu nakon privredne reforme. Naime, anketna istraživanja provedena između 1967. i 1971. pokazala su da je tek svaki četvrti ili treći migrant naveo nezaposlenost kao razlog odlaska u inozemstvo, što bi značilo da su tri od četiri migranta imala posao prije migriranja. Gotovo dvije trećine ispitanika izabralo je među ponuđenim odgovorima "višu zaradu" kao ključni razlog za odluku o migriranju (Grečić 1975: 207--211, 213-216).

⁶⁰ U spomenutoj 1965. broj "jugoslavenskih" radnika samo u njemačkim migracijskim statistikama iznosio je već 64.060.

Od 1969. i do izbijanja energetske krize 1973. vanjska migracija iz SFR Jugoslavije snažno se razvila.⁶¹ Već je popis pučanstva 1971. zabilježio ukupno 691.908 građana u inozemstvu, od čega 596.969 samo u Evropi (i čak 411.503 otišlih poslije 1969). Taj je popis dao i prve podatke o narodnostima i republičkom porijeklu tadašnjih “jugoslavenskih radnika” u inozemstvu. Hrvati su činili 39,0% svih migranata obuhvaćenim popisom (u odnosu na 22,2% Hrvata u pučanstvu Jugoslavije 1971). Natprosječno sudjelovanje Hrvata u vanjskoj migraciji pokazalo se kako u slučaju migranata iz Hrvatske (87% Hrvata vanjskih migranata u odnosu na 79,4% Hrvata u pučanstvu SR Hrvatske 1971), tako i u vanjskoj migraciji iz BiH (42,2% naspram 20,6% Hrvata u pučanstvu BiH 1971), i u vanjskoj migraciji iz Vojvodine (9,1% u odnosu na 7,1%) (Baučić 1973: 84-86).⁶²

Razlozi za jaku emigraciju Hrvata bili su raznoliki, pa među njima treba voditi računa o spletu egzistencijalnih i gospodarskih razloga (nezaposlenost i “viša zarada”), o povijesnom nasljeđu (tradiciji odlaska “u fremt”), i o sociokulturnim, obiteljskim i osobnim čimbenicima - ali tu su svakako postojali i politički motivi, koji su bivali sve važniji što je postajalo jasnije da dugo održavanje odljeva slabi potencijale naroda i zemalja porijekla.⁶³ Uostalom, od uspostave komunističke Jugoslavije (pa i prije), vanjska migracija uvijek je imala (i) političku komponentu, koja se očitavala kako u samom motivu ljudi za odlazak u inozemstvo tako i u odnosu jugoslavenskih vlasti prema dijelu tih vanjskih migranata. Poslije, kad je odlazak u inozemstvo postao uobičajen, službeno jugoslavensko nazivlje počelo je razlikovati tobože lojalno iseljništvo i “građane na privremenom radu u inozemstvu” od tzv. “političke emigracije”. Ne ulazeći u raspravu o eventualnim stvarnim “jugoslavenskim” osjećajima u prvih (koje su doista postojale kod nekih skupina), u praktičnom pogledu ta je “lojalnost” u samih migranta najviše značila želju da održe mogućnost povratka u domovinu, pa su prema tome i sami nerijetko isticali ekonomski motiv za odlazak.

Teško je utvrditi koliko se građana “na privremenom radu u inozemstvu” ipak uključilo u pravu “političku emigraciju”, bilo da se radi o onoj koju su utemeljile izbjeličke skupine u prvom poraću, bilo da se radi o novijoj političkoj migraciji (čija je geneza mnogo složenija). Jedan se dio svakako uključio, a novi val političkih migranata nakon 1971. tome je zacijelo pridonio. Ipak, u cjelini uzevši, može se reći da je tek manji dio novije “ekonomske” emigracije bio sklon riskirati mogućnost povratka, i pridružiti se, recimo, izričito protujugoslavenskim organizacijama, dok je zacijelo češće dolazilo do povremenih i pasivnih dodira, i to u različitoj mjeri ovisno o zemlji prihvata. U zemljama gdje je boravišni i radni

⁶¹ Godine 1973. broj “jugoslavenskih” radnika u inozemstvu dosegao je apsolutni vrhunac. Smatra se da ih je tada 830.000 radilo u zemljama Evrope. Samo u SR Njemačkoj radilo ih je 514.000.

⁶² Sa svoje strane, podaci pojedinih zemalja imigracije govorili su o 790.500 Jugoslavena u inozemstvu, od toga 627.000 u zemljama Zapadne Evrope. Jedna trećina svih jugoslavenskih migranata dolazila je iz Hrvatske. Inače, migranti iz Hrvatske bili su najbrojniji u ukupnom prekomorskom kontingentu (oko 40%).

⁶³ Jedan službeni izvor zabilježio je da je 9,6% hrvatske radne snage bilo zaposleno u inozemstvu 1971. - najveći udio od svih federalnih jedinica i znatno iznad jugoslavenskog prosjeka od 6,6%. Bosna je bila na blizom drugom mjestu sa 9,2% svoje radne snage zaposlene kao *Gastarbeiteri*, ali Srbija i Slovenija bile su daleko iza toga sa stopama od 3,7% odnosno 5,4% (Ramet 1984: 110).

status migranata bio manje siguran, pa je zato potreba da se održi stalna mogućnost povratka bila veća, razumljivo je da se više pazilo da se ta mogućnost ne "kompomitira". Osim toga, posljednjih godina sve više i više doznajemo i o terorističkim djelatnostima jugoslavenske tajne službe, pa i to moramo uzeti u obzir kao motiv distanciranja. S druge strane, stvarno postojanje političkih emigrantskih udruženja na stanovit je način poslužilo jugoslavenskim vlastima kao način kontrole građana (ne samo Hrvata) - i to u zemlji kao i u inozemstvu. Prvo, građani "na privremenom radu" u inozemstvu morali su dokazivati svoje "jugoslavenstvo", ili barem pokušavati živjeti apolitično, čak potpuno asimilirano. A svaki je dodir s političkom emigracijom mogao donijeti stanovite negativne posljedice. Sa svoje strane jugoslavenske diplomatsko-konzularna predstavništva vodila su "crne liste" sumnjivih i otvoreno protujugoslavenski sklonih pojedinaca. Ali "fama" političke emigracije mogla je služiti i kao način kontrole državljana u zemlji. Dobiti poštom neku "emigrantsku" publikaciju, ili ako bi se tako nešto pronašlo kod građanina, moglo je završiti policijskom istragom. A što reći ako bi "emigrantski" listovi pohvalili nekog građanina u zemlji. Jasno, i sama policija mogla je lako podmetnuti sporan materijal da inkriminira disidente. I naposljetku, postojao je dodatni način zastrašivanja - tzv. "informativi razgovori" prilikom izdavanja putovnica, nakon povratka iz inozemstva i slično. Sve u svemu "strah od kontaminacije" s "neprijateljskom emigracijom", kako u inozemstvu, tako u zemlji, moglo je poslužiti kao način političke kontrole od samog početka novog vala masovne vanjske migracije.

Postojala je, dakako, i druga strana medalje i stoga ne bi bilo točno pripisati sve akcije Jugoslavije i SR Hrvatske tijekom sedamdesetih i osamdesetih godina na područjima socijalne skrbi migranata, ulaganja uštedevina u domovini, stimuliranja povratka i slično, isključivo motivima političke kontrole (o tome v. npr. Vedriš 1978). Pitanje je samo koliko su sve te inicijative ikada donijele pravu korist, osim u ostvarivanju mirovinskih i invalidskih prava, što se inače ionako rješavalo u sklopu bilateralnih međunarodnih ugovora. Poslije, kad je vanjsko-migrantska populacija poprimila trajnije oblike, i kad se sve više umjesto emigracije radnika javljala obiteljska migracija ("spajanje obitelji" u inozemstvu), jugoslavenske vlasti počele su obraćati više pažnje i pitanju školovanja migrantske djece u stranim zemljama. Tzv. "jugoslavenska dopunska nastava" migrantske djece imala je naravno i snažan ideološki naboj, uostalom kao i nastava u zemlji, ali je ipak nešto olakšala ponovno uključivanje djece u domaći školski sustav nakon povratka. Jasno, takva nastava nije mogla, a nije ni imala nakanu, razviti hrvatski identitet djece Hrvata u inozemstvu, a ponekad se čini da je čak više pomogla nego što je usporila njihovu asimilaciju. Međutim, hrvatske škole (ili tečajevi) organizirane u inozemstvu od Katoličke Crkve ili nejugoslavenskih ustanova nisu bile priznate od školskih vlasti u domovini (blago rečeno!), i stoga nisu mogle toliko pridonijeti *formalnoj* strani povratništva.

Nakon "naftne krize" 1973. povratništvo je postalo glavnom temom u raspravi o vanjskoj migraciji iz Hrvatske i općenito iz bivše Jugoslavije. Naime već od 1974. povratak građana iz inozemstva bio je jači od odlaska, koji je zbog obustave regrutacije stranih radnika u svim zapadnoevropskim zemljama u idućem razdoblju spao na nisku razinu od oko 15.000 na godinu. Najznačajniji povratnički val - 80.000 (1974) - poklopio se s izbijanjem

naftne i gospodarske krize na Zapadu, a poslije je svake godine opadao za 5.000-7.000 osoba, te od početka 1980-ih stagnirao na oko 30.000 na godinu (Nejašmić 1987: 294).⁶⁴ Isto se može reći za broj povratnika u Hrvatsku, koji je prema jednoj analizi iznosio oko 30.000 1974. na početku krize, a zatim je gotovo svake godine opadao - najprije brže, poslije stagnatorno.⁶⁵ No na ovaj kao i na daljnji tok nisu djelovale samo prilike u zemljama rada ili imigracije, nego i gospodarska i politička kretanja u zemlji.

Prije svega treba reći da je nakon poraza Hrvatskog proljeća potkraj 1971. i nakon čistki u rukovodstvima nekih drugih republika, uslijedila svojevrsna društvena involucija, koja se prikrivala brzim podizanjem standarda života pomoću inozemnih zajmova, te od 1974. uvođenjem "integralnog samoupravljanja" kao rješenja za sve probleme države, a da bi pritom vladajuća stranka, odnosno Savez komunista, ipak ostala ključna "subjektivna snaga" zadužena za čuvanju "tekovina socijalističke revolucije".

Porast inozemnih zajmova u to vrijeme bio je doista impresivan - od 2.699 milijardi američkih dolara 1971. na 17.347 u 1980. Osim toga, u razdoblju razmjerno stabilnog tečaja dinara između 1971. i kraja 1981, volumen unutarnjih zajmova građana ("kredita") narastao je od 6,7 na 51,4 milijardi u stavki potrošačkih kredita, i od 9,8 na 132,7 milijardi u stavki stambenih kredita. To se događalo iako je trgovinska bilanca s inozemstvom ostala negativna sve vrijeme od 1966. do 1982, osim 1972. i 1973. kad su upravo doznake jugoslavenskih građana na radu u inozemstvu pomogle da se nakratko pojavi pozitivna bilanca. No odmah zatim, kao da su te doznake ohrabrine političko-gospodarsko rukovodstvo države, Jugoslavija je počela uzimati nove i sve veće strane zajmove, sve dok nije stigla do privrednog brodoloma početkom 1980-ih.⁶⁶

Vjerojatno političko rukovodstvo nije moglo naći drugo rješenje u tom trenutku. I doista, učinak je bio brz. U razdoblju velikog zaduživanja ljudi su uživali u dotad neviđenom standardu materijalnog života. Novac se trošio na sve strane - gradile su se kuće, vikendice, kupovali su se stanovi, automobili, odlazilo se često na izlete u inozemstvu, itd. Istodobno službena promidžba i jugoslavenska diplomacija svestrano su se trudile da naglase razliku između SFR Jugoslavije i zemalja tzv. sovjetskog *lagera*, da bi prikazale Jugoslaviju kao slobodnu zemlju, nesvrstanu i gospodarski poletnu. Zapad je uglavnom prihvatio takvu viziju. Štoviše, stiglo se dotle da se na Jugoslaviju počelo gledati kao na tipičnu "mediteransku" zemlju, tj. koja je više nalikovala na Italiju, Španjolsku ili Portugala, nego na komunističke zemlje evropskog Istoka. Što je sve to značilo za politički otpor prema jugoslovenstvu i političkom jednoznačju, bilo u inozemstvu, bilo u zemlji, ne treba ni reći. Međutim, za nas je najbitnije reći da je privid materijalnog prosperiteta u zemlji u drugom dijelu 1970-ih

⁶⁴ Neki navode niže kontingente. Primjerice, prema jednom izvoru, od navodno 600.000 "Jugoslavena" u SR Njemačkoj 1987, vratilo se svega 5.000 (*YU-Novosti*, 1988, br. 493).

⁶⁵ Radi se o procjeni koju je izračunao Nejašmić (1987: 297), a koja izgleda ovako - 1974. 30.000 povratnika u SR Hrvatsku; 1975. 26.000, 1976. 25.000, 1977. 22.000, 1978. 14.500, 1979. 11.000, 1980. 9.500, 1981. 8.000, 1982. 8.000, 1983. 7.500, 6.500, 1985. 5.500.

⁶⁶ Izračunali smo ove brojeve prema publikaciji *Jugoslavija 1918-1988 - Statistički godišnjak*. Beograd, 1989.

stimulirao raspravu o povratku vanjskih migranata, to više što se već pokazalo da recesija u zapadnoevropskim zemljama imigracije nije bila tek kratkotrajna konjunkturna fluktuacije, nego mnogo dublji poremećaj, koji je tražio dubinsko prestrukturiranje i napuštanje modela "gostujućih radnika".

Ali kao što smo rekli, prosperitet u tadašnjoj Jugoslaviji bio je prividan. "Integralno samoupravljenje" nije moglo riješiti ni političke, a ni gospodarske probleme zemlje. Unatoč novom ustavu 1974, koji je mnogo toga obećavao, ostale su sve anomalije prijašnjeg režima: vanjski dug rastao je bez izgleda da ikada bude vraćen, širenje potrošačkog društva (bez pokrića) podgrijavao je korupciju, egoizam i cinizam, nacionalno pitanje nije bilo riješeno, a država i policija ("milicija") dalje su kontrolirale divergentne ideološke tendencije s pomoću prokušanih metoda - širenjem bauka "političke emigracije", zadržavanjem odredaba o "verbalnom deliktu" u krivičnom zakoniku, društvenom stigmatizacijom nekonformista, itd. Štoviše, na prijelazu iz sedamdesetih u osamdesete godine slijedila je i nova serija političkih procesa (nakon onih poslije sloma Hrvatskog proljeća).

Titova smrt početkom svibnja 1980. najavila je kraj iluzije, ili točnije početak "dugog umiranja", koje će potrajati gotovo jedno desetljeće. Iako se opće rasulo gospodarstva nije odmah razotkrilo, nakon usvajanja programa "dugoročne ekonomske stabilizacije" pokraj 1982, zemlja je zakoračila u razdoblje neimaštine i strmoglavog pada životnog standarda. Bilo je to vrijeme sve većih nestašica - goriva, kave, čak i takve osnovne robe kao što su deterdžent i zahodski papir. Veliki gradovi ostali su satima u mraku zbog redukcija potrošnje električne struje. Uvedeni su i tzv. "depoziti" za putovanja u inozemstva, a istovremeno inflacija cijena rasla je iz dana u dana. Iako su vanjski migranti bili pošteđeni "mjera štednje" koje su pogađale građane u zemlji, a mogli su i svojim deviznim zaradama (ili ušteđevinama) lakše živjeti od ostalog pučanstva, sasvim je razumljivo da opće stanje nije budilo želju za povratkom. Vraćali su se uglavnom ljudi koji bi se ionako vratili, zbog kraja radnog vijeka ili s nekih drugih osobnih razloga. Ostali su nastojali produžiti svoj boravak u zemljama zapošljavanja, u koje su sve više dovodili uzdržavane članove svojih obitelji - žene i djece.

U takvim okolnostima, u raspravi o vanjskoj migraciji prevagnule su nove teme: "spajanje obitelji" u inozemstvu, problemi žena i djece u migraciji, "integracija" migranata u društva zemalja primitka, zdravstveni problemi migranata, prerastanje privremene migracije u trajno iseljništvo, seobe vanjskih migranata u nove imigracijske zemlje.

Sve u svemu, emigracijska *populacija* iz tadašnje Jugoslavije pokazala je tendenciju usidrenja ili pak konsolidacije u zemljama imigracije. Naime, iako su se neki radnici i dalje vraćali s rada u evropskim zemljama, to je bilo nadoknađeno jer su članovi migrantskih obitelji koji su dotad živjeli u domovini odlazili svojim "hraniteljima" u inozemstvu. O tome govori Popis pučanstva 1981, koji je zabilježio 283.000 povratnika i 875.000 "jugoslavenskih građana" još uvijek u inozemstvu (uglavnom u Evropi). Od toga su samo 625.000 bili radnici, odnosno zaposleni ljudi (672.000 prema popisu 1971), a 250.000 uzdržavani članovi njihovih obitelji. Spomenimo da je zbog pada broja popisanih migranata

iz Hrvatske (210.000, odnosno 24,0% svih popisanih migranata iz Jugoslavije), te porasta udjela migranata iz uže Srbije (23,2% 1981. u odnosu na 16,7% "radnika" 1971), Popis 1981. ukazao na moguće pomicanja emigracijskih žarišta. Ali treba dodati da je bilo primjedaba već na prve popisne rezultate, i to upravo zbog manjka u obuhvata vanjsko-migrantske populacije iz SR Hrvatske (v. Baučić 1982: 323). Neke primjedbe ostale su i dalje. Inače, izvori iz raznih evropskih zemalja primitka ukazali su na broj od oko 985.000 jugoslavenskih građana s boravkom u inozemstvu na početku osamdesetih godina - od čega su hrvatski migranti *moгли činiti* oko jedne četvrtine - ukoliko uzmemo u obzir samo migrante iz SR Hrvatska ("hrvatske državljanke"), ili oko jedne trećine - ukoliko se uključe u tu skupinu i migranti hrvatske narodnosti iz Bosne i Hercegovine. Dakle, radi se o negdje između 250.000 i 350.000 Hrvata u raznim evropskim zemljama, premda moramo naglasiti da se 1980-ih do takva broja nije moglo doći na temelju službenih statistika zemalja primitka.⁶⁷

Promjene *tijekom* 1980-ih godina također se mogu utvrditi na temelju evropskih imigracijskih statistika. Ali opet - pošto se svi ti podaci odnose na "jugoslavenske građane" - one nam mogu poslužiti samo kao opće indikacije o kretanju hrvatskih migranata. Prije svega, može se zaključiti da se broj "jugoslavenskih građana" u Evropi smanjio u globalu na oko 920.000 u drugom dijelu osamdesetih godina. To se zbilo djelomično zbog povratka (pogotovu u prvoj fazi kad se još nije znalo o stvarnoj dubini društveno-gospodarske krize u zemlji), ili eventualno zbog preseljenja u prekomorske zemlje, a djelomično zbog primanja državljanstava stranih zemalja. U najznačajnijoj zemlji imigracije, SR Njemačkoj, redukcija između 1981. i 1987. iznosila je 6,7% (sa 637.307 na 594.333), s time što se u istom razdoblju zapaža značajan porast broja azilanata, a to se onda uglavnom shvaćalo kao prikriveni oblik "ekonomske migracije" (budući da su drugi modusi imigracije bili blokirani, a strane vlasti uglavnom nisu u to vrijeme uvažavale političke motive za emigraciju "Jugoslavena"). Pad ili stagnacija broja migranata vidi se također u drugim "gastarberskim" zemljama (Austriji, Danskoj, Nizozemskoj), kao i u Francuskoj i Švedskoj (zemljama u kojima je naturalizacija stranaca izražena). Broj "jugoslavenskih građana" u Italiji, zbog velikog kontingenta ilegalno zaposlenih, procjenjivao se na razne načine između 20.000 i 40-50.000 (v. Heršak 1986). S druge strane, znatno je porasla njihova prisutnost u Švicarskoj (od samo 28.400 1974. na 63.600 1984. i čak 133.000 1988). Dakako, apsolutni i relativni porast migrantske populacije u Švicarskoj treba najviše pripisati gomilanju sezonskih kontingenata (28,9% 1988), i postupnim pretvaranjem sezonaca u trajno nastanjene strane državljanke. Osim toga, zbog blokade imigracije u drugim zemljama, i rastuće krize u tadašnjoj Jugoslaviji, švicarski obrazac sezonske migracije ostao je jedna od preostalih mogućnosti za radnu snagu općeg profila, primjerice u građevinarstvu i ugostiteljstvu.

⁶⁷ No do procjene od 985.000 "jugoslavenskih građana" moglo se doći! Upravo je autor ovog teksta, zajedno s kolegama iz Instituta za migracije i narodnosti Sveučilišta u Zagrebu, izračunao tu brojku na temelju podataka dobivenih iz pojedinih imigracijskih zemalja Evrope. Što se tiče migrantske populacije iz Hrvatske u Evropi, nakon pregleda izlaznih i povratnih tokova između Hrvatske i inozemstva, i analize bitne vitalne statistike, Nejašmić ju je procijenio na oko 235.000 za 1985 (1987: 298). Ipak, ukoliko bismo tome pribrojili Hrvate iz Hrvatske koji su primili strano državljanstvo, tu bi brojku valjalo uvećati najmanje na 250.000. Maksimalno od 350.000, kao što smo rekli, može se dobiti ako se pridoda kontingent migranata hrvatske narodnosti iz Bosne i Hercegovina. Takvo spajanje kontingenata može biti potrebno u nekim slučajevima, ali treba voditi računa o tome da se radi o različitim migracijskim kategorijama.

Dugo umiranje SFR Jugoslavije ušlo je u završnicu početkom drugog dijela 1980-ih. Sve veće aktualiziranje tobožnjeg "albanskog problema" na Kosovu i teze o "ugroženom srpstvu" poslužiti će u idućim godinama za sve otvorenije izražavanje velikosrpskih nakana. Na to su djelovala i zbivanja na međunarodnoj sceni. Poslije dolaska Gorbačova na čelo sovjetske komunističke partije i države (1985) svijet je ušao u razdoblje neodétanta, a to je, zajedno s počecima reforme u Istočnoj Evropi, izmijenilo međunarodni značaj Jugoslavije. Smanjenje vanjskih napetosti i neizgledan tok domaćeg gospodarstva neminovno su pokretale zahtjeve za promjenama i u tadašnjoj Jugoslaviji. Ali najprije će zemlja doživjeti otvoreni nalet velikosrpske politike - uspon Miloševića u Srbiji, pokoravanje Kosova i "jogurtske" revolucije u Novom Sadu i Titogradu, istovremeni raspad temelja saveznog režima. Potkraj 1988. Branko Mikulić postat će prvi jugoslavenski "premijer" koji će dati ostavku, i to u času kad je godišnja inflacija dosegla 28,000%! Pokušaji iduće vlade da vrati stabilnost gospodarstvu nisu imali stvarne izgleda za uspjeh, jer je već na plimi nagomilanih srpskih frustracije, i bez pravog otpora saveznih funkcionara, Milošević, upravo kao Hitler prije njega, čvrsto izgradio svoj položaj "vožda" srpske nacije, s pretenzijama da nametne srpsku hegemoniju ostalim "narodima i narodnostima" Jugoslavije. Na sreću, rušenjem starog režima otvorio se prostor za demokratske promjene izvan Srbije. Početkom 1989. raspao se Savez Komunističke Jugoslavije, a do kraja iste godine, u vrijeme pada Ceausescua u Rumunjskoj i "pucanja" Berlinskog zida u Njemačkoj, višepartijski politički sustavi bili su uvedeni u Sloveniji i Hrvatskoj. Slijedila je prijelazna godina 1990. Politički pluralizam bio je ozakonjen u ostalim republikama (iako u Srbiji i Crnoj Gori tek formalno), a u Sloveniji, Hrvatskoj i BiH bivši komunisti izgubili su vlast u prvim višepartijskim izborima u gotovo pola stoljeća. U Hrvatskoj su velikosrpski aktivisti, podržani od strane Miloševića i jugoslavenske vojske, pokrenuli pobunu protiv nove hrvatske vlasti. Zatim u prosincu 1990. plebiscitom u Sloveniji i novim ustavom u Hrvatskoj potvrđena je suverenost ovih zemalja, što je nakon svih političkih muka i nasilja u prvom dijelu iduće godine, dovelo do proglašenja slovenske i hrvatske državne samostalnosti 26. lipnja 1991. Slijedio je rat, koji još uvijek traje, sa svim svojim tragičnim posljedicama. Međutim, 15. siječnja 1992. države Evropske zajednice i mnoge druge države međunarodne zajednice (neke prije i neke poslije) priznale su samostalnu Hrvatsku i Sloveniju, čime se jugoslavensko razdoblje konačno završilo.

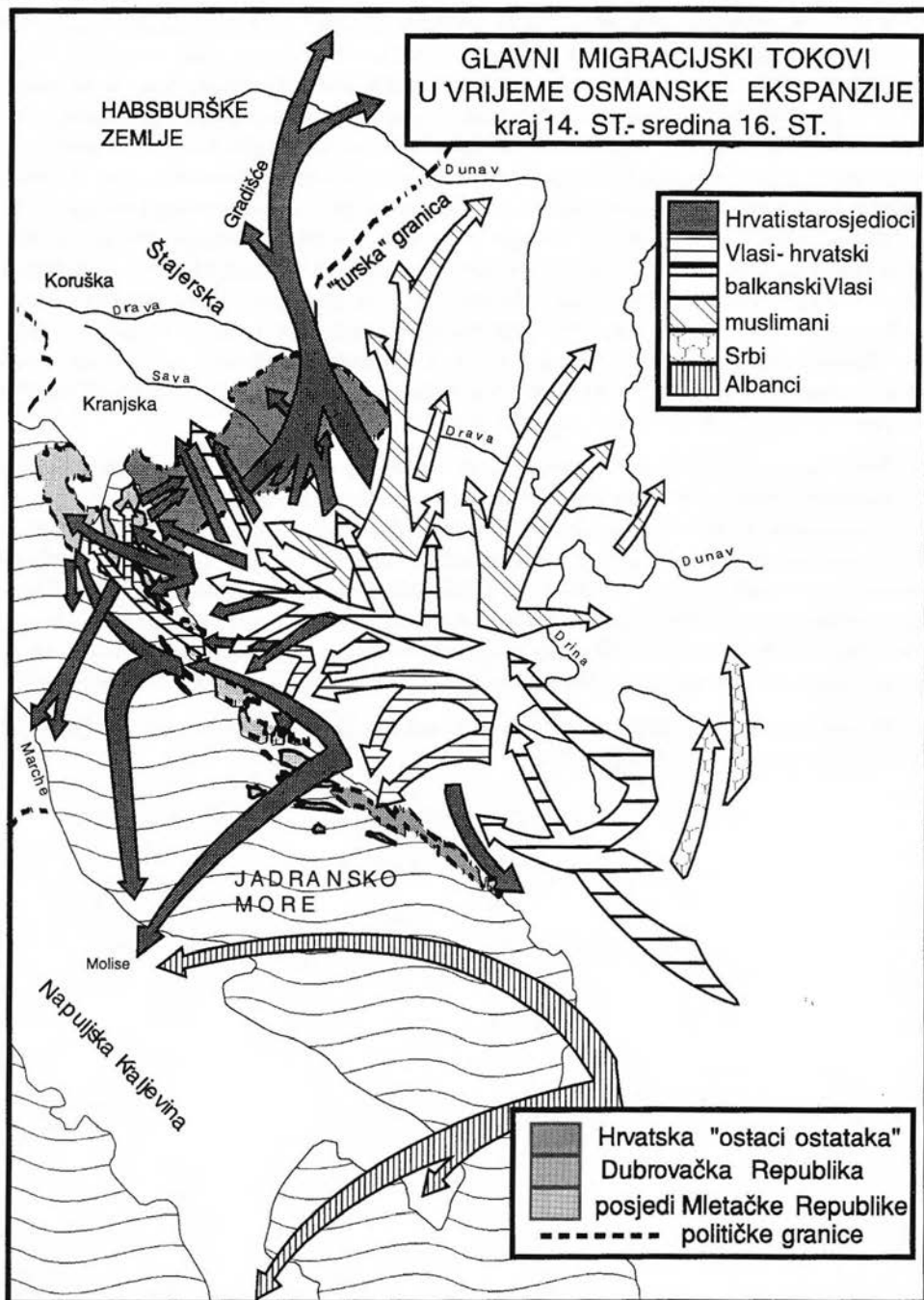
Nova kretanja

Trebat će vremena prije nego što će se moći napisati pregled razvitka najnovije hrvatske migracijske perspektive. Ipak, neke se stvari mogu već sada naznačiti. Prije svega, među prvim potezima što ih je učinila nova hrvatska vlast, bilo je konačno odbacivanje formulacije o "političkoj" ili kako se dugo vremena govorilo "neprijateljskoj emigraciji". To je svakako velik korak, jer je tako Hrvatska mogla ponovno uspostaviti izravan dodir s ljudima koji joj mogu mnogo pomoći u njezinu razvitku. Već se sada, tijekom rata, doprinos hrvatskih migranata pokazao od goleme važnosti za sam opstanak Hrvatske. Isto tako, neki se Hrvati vraćaju iz inozemstva nakon dugogodišnjeg boravka u demokratskim društvima, te pokušavaju svojim znanjem i iskustvima pomoći izgradnji nove Hrvatske. Dakako, pritom mogu nastati i stanoviti problemi, jer se društvo koje su oni ili njihovi očevi nekada napustili ipak mnogo promijenilo u međuvremenu, a neka strana iskustva možda i nisu sasvim prikladna za hrvatske posebnosti. Ali uzevši sve to u obzir, uspostava tjesnih odnosa između, kako se danas govori - "domovinske" i "iseljene Hrvatske", otvara dobre izgleda za budućnost.

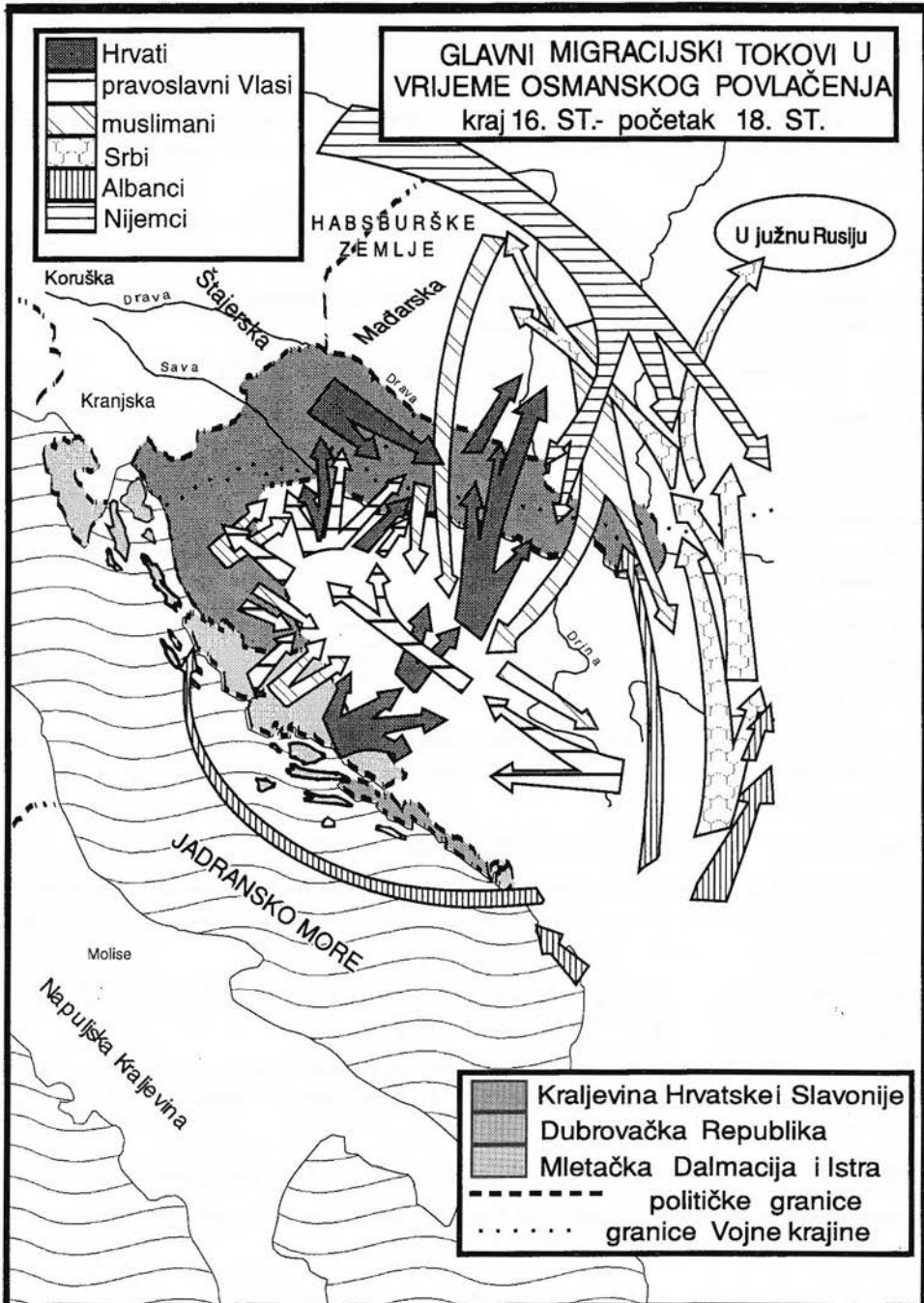
Nažalost, u ovom trenutku samostalna Hrvatska suočava se s jednim krupnim migracijskim problemom. Oko pol milijuna prognanika i izbjeglica golema je briga za zemlju, a za njih same više je nego gorko životno iskustvo. Njihova sudbina ovisit će o brzini oslobađanja i ponovne izgradnje zasad okupiranih i ratom razrušenih dijelova Hrvatske, te o kraju rata i pronalazaženju političkog rješenja za Bosnu i Hercegovinu. Nadajmo se da će uskoro zbivanja krenuti povoljnim smjerom, iako ipak treba očekivati da će jedan dio prognanika i izbjeglica ostati u mjestima gdje je pronašao utočište, te da će migracijska, pa i demografska slika Hrvatske izgledati drukčija poslije rata, nego prije.

Budući da ne nakanimo ovdje iznijeti daljnja predviđenja, s tim posljednjim riječima završavamo ovaj naš pregled.

SLIKA 1

SLIKA 2

LITERATURA

- Adamček, Josip. *Agrarni odnosi u Hrvatskoj od sredine XV do kraja XVII stoljeća*. Zagreb: Liber, 1980.
- Алексеев, В.П.; Бромлей, Ю. В. "К изучению роли переселений народов в формировании новых этнических общностей", *Советская этнография*, 1968, 2, str. 78-82.
- Antić, Ljubomir "Osnovne značajke iseljništva u španjolskoj Južnoj Americi do prvog svjetskog rata", *Migracijske teme*, 1988, br. 3-4, str. 413-437.
- Aranza, Josip. "Woher die südslavischen Colonien in Südtalien", *Archiv für slavische Philologie*, Wien, 1892, br. 14, str. 78-82.
- Ascoli, Ugo. *Movimenti migratori in Italia*. Milano: il Mulino, 1979.
- Bachrach, Bernard S. *A History of the Alans in the West. From their First Appearance in the Sources of Classical Antiquity through the Early Middle Ages*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1973.
- Bandžović, Safet. "O migracionim kretanjima u Bosni i Hercegovini 1941. godine", *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu/Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1990, str. 237-258.
- Banniard, Michel. *Le Haut Moyen Age*. Paris: PUF, 1986.
- Banović, Branimir. "Nacistička Njemačka i radna snaga Evrope", *Migracijske teme*, 1985, br. 2, str. 87-96.
- Баран, В.Д.; Е.Л. Гороховский и Б.В. Магомедов "Черняховская культура и готская проблема", u zborniku: П.П. Толочко (od. red.) *Славяне и Русь*. Киев: Наукова думка, str. 30-78.
- Баскаков, Н.А. *Тюркские языки*. Москва: Наука, 1960.
- Baučić, Ivo. "Konačni rezultati popisa jugoslavenskih građana u inozemstvu i povratnika s rada u inozemstvu za 1981. god." *Migracije - Mjesečnik Centra za istraživanje migracija Zagreb*, 1982, br. 8-9, str. 319-335.
- Baučić, Ivo. *Radnici u inozemstvu prema popisu stanovništva Jugoslavije 1971*. Zagreb: Institut za geografiju Sveučilišta u Zagrebu, 1973.
- Benac, Alojz. "O etničkim zajednicama starijeg željeznog doba u Jugoslaviji", u djelu - *Prahistorija jugoslavenskih zemalja*, V. "Željezno doba", Sarajevo: ANBiH, 1987. str. 737-802.
- Bertoša, Miroslav. *Mletačka Istra u XVI i XVII stoljeću*, I. Pula: Istarska naklada, 1986.
- Bilandžić, Dušan. *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije - glavni procesi*. Zagreb: Školska knjiga, 1978.

- Бирнбаум, Хенрик. *Праславянский язык - достижения и проблема в его реконструкции*. Москва: Прогресс, 1987.
- Birnbaum, Henrik. "Was there a Slavic landtaking of the Balkans and, if so, along what routes did it proceed?" u zborniku: Ivan Ninić (ur.). *Migrations in Balkan History*. Beograd: SANU/Prosveta, 1989. str. 47-60.
- Biljnja, Vladimir. *Rusini u Vojvodini*. Novi Sad: Dnevnik, 1987.
- Bognar, Andrija. "Razvoj etničke strukture Baranje", u zborniku: *Političko-geografska i demografska pitanja Hrvatske*, Posebna izdanja, sv. 8, Zagreb: Savez geografskih društava Hrvatske, 1991, str. 293-315.
- Bloch, Marc. *Feudalno društvo*. Zagreb: Naprijed, 1958.
- Brandt, Miroslav. *Povijest Rusije u srednjem vijeku*. Zagreb: SNL, 1981.
- Buzov, Snježana. "Vlaško pitanje i osmanlijski izvori", *Povijesni prilozi*, god. 11, 1992, Zagreb, str. 41-59.
- Childe, V. Gordan. *Prehistoric migrations in Europe*. Oslo: Aschehaug, 1950.
- Cole, Paul. *The Ottoman Impact on Europe*. London: Thames and Hudson, 1968.
- Coulet, Noël. "Le malheur des temps, 1348-1440", u djelu: Georges Duby (ur.) *Histoire de France. Dynasties et révolutions de 1348. à 1853*. Paris: Larousse, 1989. str. 11-50.
- Crkvenčić, Ivan "Sjeverna Dalmacija - 'hrvatski most' (Kninsko-drniški kraj)", u zborniku: *Političko-geografska i demografska pitanja Hrvatske*, Posebna izdanja, sv. 8, Zagreb: Savez geografskih društava Hrvatske, 1991, str. 187-215.
- Цвијић, Јован. *Балканско полуострво*. Београд: САНУ, 1987.
- Čačić-Kumpes, Jadranka i Ivica Nejašmić. "Promjene etničke strukture Petrinje: Demografski i sociološki aspekti", *Migracijske teme*, 1991, br. 7, str. 127-148.
- Čizmić, Ivan i dr. "Iseljništvo i suvremena ekonomska migracija", u djelu: *Karlovac. Radovi i građa iz dalje i bliže prošlosti*, Zbornik 2, Karlovac: Historijski arhiv u Karlovcu, 1970. str. 281-358.
- Ćosković, Pejo. "Tomašev progon sljedbenika Crkve bosanske 1459", u djelu: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu/ Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1990, str. 43-48.
- Čović, Bože (ur.) *Izvori velikosrpske agresije - Rasprave, dokumenti, kartografski prikazi*. Zagreb: August Cesarec/Školska knjiga, 1991.
- Dabinović, Antun. *Hrvatska državna i pravna povijest*. Zagreb: Matica hrvatska, 1990.
- DAI - Constantius Porphyrogenitus. *De administrando imperio*. Grčki tekst priredio: Gy. Moravcsik; engl. prijevod R.J.H. Jenkins. Dumbarton Oaks: Center for Byzantine Studies, Harvard University, 1967.

- Davis, Davius Brion. *The Problem of Slavery in Western Culture*. New York: Oxford University Press, 1988.
- Dumančić, Tihomir. "Pregled razvoja hrvatske narodne manjine u Mađarskoj", *Migracijske teme*, 1987, br. 2, str. 177-185.
- Džaja, Srećko M. "Kvalifikacioni profil i porijeklo nastavnog kadra na srednjim školama u BiH u austrougarskom razdoblju", u djelu: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu/Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1990, str. 163-180.
- Eterović, Adam S. "Dalmatinske i crnogorske zajednice na zapadu i jugu", u zborniku: *Iseljenišтво naroda i narodnosti Jugoslavije*. Zagreb: Zavod za migracije i narodnosti, 1978. str. 111-129.
- Ferenc, Tone. *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941 do 1945*. Ljubljana/Beograd: Partizanska knjiga, 1979.
- Franzen, August. *Pregled povijesti Crkve*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1988.
- Fumagalli, Vito. "L'Italia centro settentrionale dalla conquista carolinga al dominio sassone", u djelu - *Storia della società italiana*. Parte seconda, vol. V, Milano: Teti, 1984. 119-167.
- Gluhak, Alemko. *Porijeklo imena Hrvat*. Zagreb: (piščeva naklada), 1990.
- Geary, Patrick J. *Before France & Germany. The Creation and Transformation of the Merovingian World*. New York: Oxford University Press, 1988.
- Geiger, Vladimir. "Nijemci u Hrvatskoj", *Migracijske teme*, 1991, br. 3-4, str. 319-334.
- le Goff, Jacques. "The Town as an Agent of Civilisation 1200-1500", u djelu: Carlo M. Cipolla. *The Fontana Economic History of Europe*. Glasgow: Collins, 1978. str. 71-106.
- Goldstein, Ivo. *Bizant na Jadranu*. Zagreb: Latina et graeca/ Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta, 1992.
- Gradišćanski Hrvati - Zbornik*. Zagreb: Čakavski sabor, 1973.
- Grafenauer, Bogo. *Zgodovina slovenskega naroda*, tom 1, Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1978.
- Гречић, Владимир. "Главна обележја сеоба српског народа", u zborniku: Владимир Гречић (ur.) *Сеобе Срба некад и данас*, Београд: Институт за међународну политику и привреду/Матица Срба и исељеника Србије, 1990.
- Grečić, Vladimir. *Savremene migracije radne snage u Evropi*. Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu, 1975.
- Гумилев, Лев Н. *Древние Тюрки*, Москва: Наука 1967.
- von Hammer, Joseph. *Historija Turskog/Osmanskog/carstva*, I. Zagreb: Nerkez Smailagić, 1979.

- Handžić, Adem. "O kretanju stanovništva u regionu srednjeg toka Bosne (međuprostor: Maglaj-Doboj-Tešanj) od druge polovine XV do kraja XVI stoljeća" u djelu: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu/ Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1990, str. 57-66.
- Haverkamp, Alfred. *Medieval Germany 1056-1273*. Oxford: Oxford University Press, 1988.
- Herodotus. *The Histories*. Harmondsworth: Penguin, 1986.
- Heršak, Emil. "Aspekti i razmjeri suvremene imigracije u Italiji", *Migracijske teme*, 1986, br. 3-4, str. 57-75.
- Heršak, Emil. "Sociohistorijski uvod u problematiku etničkih manjina u južnoj Italiji", *Migracijske teme*, 1987, br. 2, str. 193-220.
- Heršak, Emil i Milan Mesić. "L' espace migratoire de Yougoslavie: historique des migrations yougoslaves", *Revue Européenne des Migrations Internationales*, 1990, br. 6, 27-64.
- Heršak, Emil i Joža Šimunko. "Međimurje - povijest, identitet i seobe", *Migracijske teme*, 1990, br.4, 569-591.
- Hoad, T.F. (ur.) *The Concise Oxford Dictionary of English Etymology*. Oxford: Oxford University Press, 1987.
- Holjevac, Vjekoslav. *Hrvati izvan domovine*, Zagreb: Matica hrvatska, 1967.
- Hrabak, Bogumil. "Naseljavanje hercegovačkih i bosanskih Vlaha u Dalmatinsku zagoru u XIV, XV i XVI veku", u djelu: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu/ Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1990, str.67-87
- Hranilović, Nada. "Žumberčani - subetnička grupa u Hrvata", *Migracijske teme*, 1990, 4, str. 593-612.
- Huizinga, Johan. *Jesen srednjeg vijeka*. Zagreb: Naprijed, 1991.
- Jelić, Ivan. *Jugoslavenska socijalistička revolucija (1941-1945)*. Zagreb: Školska knjiga, 1979.
- Jelić-Butić, Fikreta, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945*. Zagreb: Školska knjiga, 1977.
- Jeronim, sveti. *Izabrane poslanice*. Split: Književni krug, 1990.
- Иречек, Константин. *Историја Срба. Политичка историја до 1537.*, књ. 1. Београд: Змај, 1990.
- Jordanes. *Storia dei Goti*. Milano: Tea, 1991.
- Юхас, Петер. *Турко-Българи и Маджари. Влияние на турко-българската култура върху маджарите*. Софиа, 1985.
- Karihman, Ferid (priredio). *Soj i odžak ehli-islama. Zbirka pjesama o domu i rodu muslimana hrvatskog koljena i jezika*. München-Barcelona: Hrvatska revija, 1974.

- Kinder, Hermann i Werner Hilgemann. *Atlante storico Garzanti*. Milano: Garzanti, 1973.
- Klaić, Nada. *Izvori za hrvatsku povijest do 1526. godine*. Zagreb: Školska knjiga, 1972.
- Klaić, Nada. *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*. Zagreb: Školska knjiga, 1971.
- Klaić, Nada. *Povijest Hrvata u srednjem vijeku*. Zagreb: Globus, 1990.
- Klaić, Vjekoslav. *Hrvati i Hrvatska. Ime - Hrvat u povijesti slavenskih naroda*. Split: Laus, 1991.
- Klaić, Vjekoslav. *Povijest Bosne*. Sarajevo: Svjetlost, 1990. [1990B]
- Klaić, Vjekoslav. *Povijest Hrvata*, sv. 5. Zagreb: Matica Hrvatska, 1974.
- Klemenčić, Mladen i Danijel Orešić. "Promjene etničkog sastava stanovništva općina Dvor, Glina, Kostajnica, Vojnić i Vrginmost", u zborniku: *Političko-geografska i demografska pitanja Hrvatske*, Posebna izdanja, sv. 8, Zagreb: Savez geografskih društava Hrvatske, 1991, str. 257-291.
- Kolbas, Irena. "Na počecima", *Most/the Bridge*, "Hrvatske Indije", 1990, br. 4, str. 63-77.
- Korenčić, Mirko. *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857-1971*. Zagreb: JAZU, 1979.
- Körner, H. "The Experience in the Main Geographical (OECD) Areas, European Sending Countries", u djelu: *the Future of Migration*. Paris: OECD, 1987.
- Kont, Fransis [Conte, Francis]. *Sloveni*, I+II. Beograd: Filip Višnjić, 1989.
- Котельникова, Л[юбовь] А[лександровна]. *Феодализм и город в Италии в VIII-XV веках*. Москва: Наука, 1987.
- Ковачевић, Јован. *Аварски каганат*. Београд: Српска књижевна задруга, 1977.
- Kraljevina Jugoslavija - opšta državna statistika. *Definitivni rezultati Popisa stanovništva od 31 januara 1921 god.* Sarajeva, 1932.
- Kumpes, Josip. "Religija i etnički konflikt na južnoslavenskom prostoru (sociološki i socijalno-historijski napomene)", *Migracijske teme*, 1992, br. 1, 15-33.
- Lajić, Ivan. *Stanovništvo dalmatinskih otoka*. Zagreb: Consilium/ Institut za migracije i narodnosti, 1992.
- Laušić, Ante. *Utjecaj migracija na rast stanovništva grada Zagreba do godine 1948*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, 1989.
- Литаврин, Г.Г. (red.) *Кратая история Болгарии. С древнейших времен до наших дней*. Москва: Наука, 1987.
- Литаврин, Г.Г. i Вяч. Вс. Иванов (od. red.) *Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху зрелого феодализма*. Москва: Наука, 1989.
- Lopašić, Radoslav. *Bihać i Bihaćka krajina*. Bihać: DINA/IGK, 1991

- Lucić, Josip i Franjo Šanjek, Ljubomir Antić, Branko Vidaček, Ivan Bertić. *Hrvatski povijesni zemljovidi*. Zagreb: Školska knjiga/ Kartografija - Učila, 1993.
- Macan, Trpimir. *Povijest hrvatskoga naroda*. Zagreb: Matica hrvatska, 1992.
- Максимов, Е.В. "Миграции в жизни древних славян", у зborniku: П.П. Толочко (od. red.) *Славяне и Русь*. Киев: Наукова думка, str. 12-30.
- Malez, Mirko. "Pregled paleolitičkih i mezolitičkih kultura na području Istre", *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, 11, 1986, str. 3-47.
- Мартынова, Марина Юрьевна. *Хорваты - этническая история XVII-XIX вв.* Москва: Наука, 1988.
- Matuz, Josef. *Osmansko carstvo*. Zagreb: Školska knjiga, 1992.
- Marčinko, Mato. "Iranska teorija o podrijetlu Hrvata", *Hrvatska revija*, god. 42, 1992, 1, 27-50.
- Mikić, Đorđe. "O kolonizaciji stranih seljaka u Bosni i Hercegovini u vrijeme austrougarske uprave", у djelu - *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu/ Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1990, str. 181-193.
- Mirković, Mijo. *Ekonomska historija Jugoslavije*. Zagreb: Informator, 1968.
- Mola, Aldo A. *L'imperialismo italiano*. Roma: Riuniti, 1980.
- Montanari, Massimo. *Campagne medievali. Strutture produttive, rapporti di lavoro, sistemi alimentari*. Torino: Einaudi, 1984.
- Наумов, Е.П. (od. red.) *Этнические процессы в центральной и юговосточной Европе*. Москва: Наука, 1988.
- Nejašmić, Ivica. *Depopulacija u Hrvatskoj. Korijeni, stanje, izgledi*. Zagreb: Globus/Institut za migracije i narodnosti, 1991.
- Nejašmić, Ivica. "Iseljavanje iz Hrvatske u evropske i prekomorske zemlje od sredine 19. stoljeća do 1981. godine - pokušaj kvantifikacije", *Migracijske teme*, 1990, 4, str. 511-526.
- Nejašmić, Ivica, "Migracije kao faktor demografskih promjena u Pazinštini", *Teme o iseljeništvu*, 1980, br. 9, Zagreb.
- Nejašmić, Ivica. "Osnovne značajke unutarnje migracije stanovništva Hrvatske 1880-1981", *Migracijske teme*, 1992, br. 2, str. 141-166.
- Nejašmić, Ivica. "Statističko praćenje i neka kvantitativna obilježja jugoslavenske vanjske migracije", *Migracijske teme*, br. 3-4, 1987, str. 289-301.
- Новичев, А.Д. *История Турции, Эпоха феодализма (XI-XVIII века)*. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1963.
- Očak, Ivan. *Hrvatsko-ruske veze. Druga polovica XIX. i početak XX. stoljeća*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 1992.

- Pandžić, Miljenko. "Najstarije isprave 16. stoljeća o doseljenu uskoka u Žumberak", *Žumberački krijes - kalendar 1991*, Zagreb: Žumerački vikarijat/ Kršćanska sadašnjost, 1991. str. 71-74.
- Paolo Diacomio. *Storia dei Langobardi*. Milano: Tea, 1982.
- Pavelić, Rikard. *Stope predaka - Bunjevci u Hrvatskom primorju, Gorskom kotaru i Lici*. Rijeka: Tiskara Rijeka, 1991.
- Pavičić, Stjepan. "Bosna i Hercegovina: migracije", *Hrvatska enciklopedija*, sv. 3, Zagreb: Hrvatski izdavački bibliografski zavod, 1942, str. 128-139.
- Pejnović, Dane. "Promjene etničke strukture istočne Like", u zborniku: *Političko-geografska i demografska pitanja Hrvatske*, Posebna izdanja, sv. 8, Zagreb: Savez geografskih društava Hrvatske, 1991, str. 217-256.
- Pelidija, Enes. "O migracionim kretanjima stanovništva bosanskog ejaleta u prvim decenijama XVIII stoljeća", u djelu: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu/Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1990, str. 119-131.
- Phillips, E.D. *Les nomades de la steppe*. Paris/Bruxelles: Editions Squoia, 1966.
- Плетнева, С[ветлана] А[лександровна]. *Кочевники средневековья. Поиски исторических закономерностей*. Москва: Наука, 1982
- Puljiz, Vlado. *Eksodus poljoprivrednika*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja, 1977.
- Ramet, Pedro. *Nationalism and Federalism in Yugoslavia 1963-1983*. Bloomington: Indiana University Press, 1984.
- Republika Hrvatska - Republički zavod za statistiku. *Popis stanovništva 1991. Narodnosni sastav stanovništva Hrvatske po naseljima*. Zagreb, 1992.
- Riché, Pierre. "Les temps mérovingines, VIe-VIIe siècles", u djelu: Georges Duby (ur.). *Histoire de la France. Naissance d'une nation des origines à 1348*. Paris: Larousse, 1989, str. 187-212.
- Riché, Pierre i Philippe le Maitre. *Les invasions barbares*. Paris: PUF, 1989.
- Rizmondo, Mihovil. *Hrvatske etničke skupine u susjednom području Italije - rukopis u Institutu za migracije i narodnosti*, Zagreb.
- Runciman, Steven. "Byzantium and the Slavs", u knjizi: N.H. Baynes i H.St.L.B. Moss (ur.). *Byzantium: An Introduction to East Roman Civilization*. London: Oxford University Press, 1962.
- Schierup, Carl-Ulrik. *Migration, Socialism and the International Division of Labour. The Yugoslav Experience*. Avebury: Gower, 1990.
- Schierup, Carl-Ulrik. *Migration, Socialism and the International Division of Labour*. - rukopis.

- Sedov, V. "The Antas", u zborniku: P. Puchkov (ur.). *Peoples that Vanished*. Moskva: Nauka, 1989.
- Sekulić, Ante. *Bački Bunjevci i Šokci*. Zagreb: Školska knjiga, 1990.
- Serra, Enrico "Il Ministero degli Affari Esteri e il problema dell'emigrazione", *Affari sociali internazionali*, 1983, br. 2, str. 5-23.
- Skok, Petar. "Ćići", *Hrvatska enciklopedija*, sv. 4, Zagreb: Hrvatski izdavački bibliografski zavod, 1942. str. 399.
- Skok, Petar. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. sv. I- III, Zagreb: JAZU, 1971-1973.
- Smlatić, Sulejman. "Iseljavanje jugoslavenskih Muslimana u Tursku i njihovo prilagođavanje novoj sredini", u zborniku: *Iseljništvo naroda i narodnosti Jugoslavije*. Zagreb: Zavod za migracije i narodnosti, 1978. str. 249-256.
- Sori, Ercole. *L'emigrazione italiana dall'unità dalla seconda guerra mondiale*. Bologna: il Mulino, 1979.
- Srkulj, Stjepan. *Izvori za hrvatsku povijest*, IV. Zagreb: (piščeva naklada), 1910.
- Станојевић, Глигор. *Далматинске крајине у XVIII вијеку*. Загреб: Просвјета, 1987.
- Stražimanac, Ivan. *Povijest franjevačke provincije Bosne Srebrene*. Zagreb: Latina et graeca, 1993.
- Szabo, Agneza. "Demografski razvoj srpskog stanovništva u civilnoj i vojnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1851-1880", u djelu: *Zbornik radova o povijesti i kulturi srpskog naroda u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj*. Zagreb: JAZU, 1988, str. 153-171.
- Szabo, Agneza. "Društvena struktura iseljenika iz Hrvatske i Slavonije u razdoblju 1880-1910", *Migracijske teme*, 1988, 1-2, str. 67-71. [1988 B]
- Šanjek, Franjo. *Crkva i kršćanstvo u Hrvata*, I. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1988.
- Šekić, Nusret. "Politika iseljavanja i useljavanja na području Bosne i Hercegovine 1918-1921", u djelu: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu/ Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1990, str. 195-222.
- Šidak, Jaroslav. "Ača", *Hrvatska enciklopedija*, sv. 1, Zagreb, 1941: Konzorcij Hrvatske enciklopedije, str. 31.
- Šišić, Ferdo. *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*. Zagreb: Matica hrvatska, 1990.
- Šišić, Ferdo. *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*. Zagreb: Matica hrvatska, 1962.
- Telišman, Tihomir. "Statistički podaci o iseljavanju naših ljudi s posebnim osvrtom na Hrvatsku", u zborniku: *Iseljništvo naroda i narodnosti Jugoslavije*. Zagreb: Zavod za migracije i narodnosti, 1978. str. 130-143.

- Toynbee, Arnold J. *A Study of History*. I+II, Oxford: Oxford University Press, 1987.
- Троицкая, Т.Н. "Явление трагедизма в скифо-сибирском мире", u zborniku: А.И. Мартынов, В.И. Молодин (od. red.) *Скифо-сибирский мир. Искусство и идеология*. Новосибирск: Наука, 1987. str. 59-63.
- Truhelka, Ćiro. *Studije o podrijetlu. Etnološka razmatranja iz Bosne i Hercegovine*. Zagreb: Hrvatsko društvo folklorista, 1992.
- Truhelka, Ćiro. *Uspomene jednog pionira*. Zagreb: Azzur, 1991.
- Tuchman, Barbara. *A Distant Mirror. The Calamitous 14th Century*. Harmondsworth: Penguin, 1979.
- Valentić, Mirko. *Gradišćanski Hrvati od XVI stoljeća do danas*. Zagreb: Povijesni muzej Hrvatske, 1970.
- Valentić, Mirko. "O etničkom korijenu hrvatskih i bosanskih Srba", *Časopis za suvremenu povijest*, 24 (3), 1992, Zagreb, 1-21.
- Valentić, Mirko. "Temeljne značajke povijesti Vojne krajine", *Povijesni prilozi*, god. 10, 1991, Zagreb, str. 1-36.
- Valentić, Mirko. "Turski ratovi i velike seobe Hrvata u XV i XVI stoljeću", u djelu: *Gradišćanski Hrvati 1533-1983*. Zagreb: Društvo za suradnju s gradišćanskim Hrvatima i drugim hrvatskim manjinama u susjednim zemljama/ Centar za istraživanje migracije i narodnosti, 1984.
- Vedriš, Mladen. "Savremene migracije iz Jugoslavije u zemlje Zapadne Evrope", *Jugoslovenski pregled*, 1978, br. 9, str. 321-328.
- Vitzer, Josef. Komentari djelu - P. Cornelius Tacitus. *Germania*. Bremen: Verlag Ferdinand Schöningh, 1951.
- Wolfram, Herwig. *History of the Goths*. Berkeley: University of California Press, 1988.
- Zlatković Winter, Jelena. "Dijaspora i Židovi na području Jugoslavije", *Migracijske teme*, 1987, br. 2, str. 161-175.
- Žerjavić, Vladimir. "Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu", u zborniku: *Političko-geografska i demografska pitanja Hrvatske*, Posebna izdanja, sv. 8, Zagreb: Savez geografskih društava Hrvatske, 1991, str. 83-106.
- Žerjavić, Vladimir. *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga. Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*. Zagreb: Globus, 1992.
- Žić, Nikola. "Arbanasi", *Hrvatska enciklopedija*, sv. 1, Zagreb: Konzorcija Hrvatske enciklopedije, 1941, str. 564.

Živković, Pavo. "Gospodarske prilike kao osnovni uzrok migracijskih kretanja iz primorja u zaleđe i obratno", u djelu: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu/ Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1990, str. 49-50.

Žuljić, Stanko. "Kritički osvrt na neke zaključke i poruke J. Cvijića u njegovim antropogeografskim istraživanjima", u zborniku: *Političko-geografska i demografska pitanja Hrvatske*, Posebna izdanja, sv. 8, Zagreb: Savez geografskih društava Hrvatske, 1991, str. 335-380.

A PANOPTICUM OF MIGRATION: CROATS, THE CROATIAN AREA, EUROPE

SUMMARY

The paper is intended to provide a general overview of the migration past, and partly also of the ethnic past, of Croats and of the Croatian area from the earliest times to the present. The notion "Croatian area", as used in the paper, is not political, i.e. it also includes neighbouring lands outside the borders of Croatia (mainly in Bosnia and Herzegovina), in which Croats have lived for centuries (either as a local majority, or as a relative minority). It is practically impossible to treat the given theme without such an extension of the field of examination. The frame of reference for external migration is mainly limited to Europe, although the author also touches upon overseas migration. Apart from the introduction and the list of sources, the paper contains seven main parts: "Beginnings" (notes on some migration phenomena in the Croatian area during prehistoric times and antiquity), "the Middle Ages", "the Ottoman period", "Migration during Austria-Hungary", "the First Part of the 20th Century", the period "From World War II to the Break-Up of Yugoslavia", and "New Trends". In discussing the Middle Ages, the author also presents some theories on the origins of the first Croats (Proto-Croats). Later, he gives some examples from this time, including the migration experiences of individuals, all of which relates to the general context of Mediaeval Europe. It is argued that the beginning of stronger expansion of Vlachs in Croatian lands could be (partially) linked to the effects of the mid-14th century "Black Death". Migrations of Vlachs are further treated in the section dealing with the Ottoman period. According to the author, the formation of a new socio-cultural framework, which could be denoted as "Balkan", began at this time. The events during the expansion and withdrawal of the Ottomans are connected to the migration of Croats across the Adriatic, to Burgenland and lands further north, to the middle Danube regions, as they are also tied to the formation of the Serbian diaspora north and west of Serbia and to the migrations of South-Slav Muslims. The next four sections of the paper deal with migrations of Croats and other relevant groups in the specific and often difficult political and economic conditions of the 19th and 20th centuries. The paper concludes with a brief comment on the migration perspective of newly independent Croatia. According to the author, the lifting of political burdens and the establishment of relations between Croatia and diverse Croat groups abroad has opened up many possibilities for the full development of the country, although the present war has brought about mass movements of expellees and refugees in and to Croatia which most certainly shall have an effect on the future migration picture of Croatia and of its nearest vicinity.